

Komiteti u jugoslovenskoj dobrovoljačkoj vojsci u Rusiji 1917. godine*

Kada je u Petrogradu izbila februarska revolucija Srpski dobrovoljački korpus u Ukrajini brojao je oko 33.000 ljudi. U ono vreme sva srpska vojska u izbeglištvu imala je jedva četiri puta toliko vojnika. S obzirom da su jugoslovenske zarobljeničke mase u Rusiji preko Dobrovoljačkog korpusa predstavljale glavni rezervoar za popunu malobrojne srpske vojske koja se na Solunskom frontu dalje smanjivala, i s obzirom da su jugoslovenski dobrovoljci važili ne samo kao vojnički nego znatno više kao politički i moralni činilac i predstavnici ideje austrougarskih Jugoslovena za ujedinjenje sa slobodnim jugoslovenskim državama, — sve pojave u vezi s Dobrovoljačkim korpušom od posebnog su naučnog i političkog značaja pri proučavanju prvog svetskog rata. To utoliko više vredi kad je reč o revolucionarnoj, 1917. godini.

Februarska revolucija, kao prva faza revolucije radnika, vojnika i seljaka, iz osnova je potresla Dobrovoljački korpus u Rusiji, u kome je zbog stalnog trivenja između zagovornika jugoslovenske i velikosrpske ideje i tokom 1916. godine politički život bio buran. Disidentski pokret oficira iz nacionalno-političkih razloga i naročito disidentski pokret vojnika iz socijalno-političkih razloga predstavljali su odraz zbivanja nastalih s revolucijom. Vojnički komiteti, uvedeni u ruskoj a onda i u jugoslovenskoj dobrovoljačkoj vojsci, isto su tako rezultat revolucionarnog procesa. Ali, iako slični po odredbama na osnovu kojih su postali, komiteti u ruskoj i komiteti u jugoslovenskoj dobrovoljačkoj vojsci, delimično se razlikuju po efektima koje su izazvali. Vojnički komiteti u ruskoj armiji, pod rukovodstvom boljševika i levih esera, neposredno su pomogli sovjetizovanje ruskih trupa i flote, čime je omogućeno izbjanje velike oktobarske socija-

* Prošireni rezime ovoga rada pročitan je kao komunikacija na III kongresu jugoslovenskih historičara 8. XII 1961. u Ljubljani.

lističke revolucije. U Dobrovoljačkom korpusu Jugoslovena, s obzirom da u njemu nije bilo pripadnika dobro organizovane i moćne revolucionarne proleterske partije, a dodir s boljševicima je grubo sprečavan, komiteti su samo delimično poslužili za revolucionisanje dobrovoljačkih masa, ali su zato upotrebljeni kao oruđe protiv revolucionarnog uticaja a za održavanje starog reda stvari. Inače, u vojno-organizacijskom smislu, komiteti u jugoslovenskoj dobrovoljačkoj vojsci u Rusiji čine izuzetak u historijskom razvitu srpske i jugoslovenske vojske. Revolucionarna narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, nastala u borbi protiv fašističkih osvajača, nije poznavala tu ustanovu, uostalom kao ni Crvena armija. Komiteti su, dakle, odražavali samo tok revolucionog procesa od februara do kraja 1917. godine.

O komitetima u jugoslovenskoj dobrovoljačkoj vojsci u Rusiji (pa ni o ruskim vojnim komitetima 1917. godine) nije se posebno pisalo. Tek u studijama u vezi s Dobrovoljačkim korpusom ili učešćem Jugoslovena u oktobarskoj revoluciji, objavljenim posle drugog svetskog rata, o komitetima se govorilo uzgred i u najnužnijem opsegu. Iz više razloga, međutim, treba naučno obraditi: prve pojave i nastanak tih komiteta, njihov karakter i orientaciju, prava i dužnosti kao i delovanje, izbore i personalne promene u komitetima, reagovanje reakcionarnog komandnog kadra Korpusa i njihova nastojanja da se komiteti upotrebe za tekuće političke potrebe (za veze s ruskim komitetima u Korpusu i van njega kao i za rad u zajedničkim skupnim komitetskim organima), odnos komiteta prema naprednim tendencijama u dobrovoljačkim masama, ilegalne komitet-ske organizacije u Korpusu i među disidentima i sl.

Za obradu pomenutih organizacionih i političkih pitanja služe dobro sačuvana arhiva samog Dobrovoljačkog korpusa i pojedina akta srpskog Ministarstva vojnog, odnosno telegrami i akta Srpskog poslanstva u Petrogradu. Samo sasvim izuzetno o ovim komitetima ima vesti u srpskoj i jugoslovenskoj štampi u ono vreme. Sećanja učesnika u oktobarskoj revoluciji a posebno Nikole Grulovića o komitetima od velikog su značaja za prikaz rada ilegalnih komitetskih organizacija.

I — Uvođenje komiteta u ruskoj vojsci posle izbijanja februarske revolucije

Vojnički komiteti, kako u pozadinskim garnizonima tako i na frontu, bili su u uslovima od februarske do oktobarske revolucije, pored sovjeta radničkih i vojničkih deputata i sovjeta seljačkih deputata, masovne organizacije u kojima je Boljševička partija usred-sredila svoj rad.¹ Po načinu kako su osnovani i s obzirom na ciljeve

¹ История КПСС, Москва 1960, 212—13.

koji su im određeni, vojnički komiteti nisu bili organizacije stvorene pod izričitim uticajem boljševika. Kada je pobedila velika oktobarska socijalistička revolucija, dotadašnji vojnički komiteti rasuli su se zajedno s vojskom. Umesto njih, po gradovima i svuda gde se javila crvena garda, obrazovani su vojno-revolucionarni komiteti, potpuno pod uticajem boljševika. Nešto kasnije, radi kontrole vojnih stručnjaka preuzetih iz stare vojske, u Crvenoj armiji postavljeni su komesari, čiji je rad uskoro obuhvatio mnoge strane vojničkog života.²

Uvođenje vojnih komiteta u jedinice temeljilo se na tzv. „naredbi br. 1“ Petrogradskog sovjeta radničkih i vojničkih deputata. O tome, pak, kako je došlo do samog „prikaza br. 1“ korisno nas je obavestio renegat Trocki. U užarenoj atmosferi i haosu jedne večernje sednice Petrogradskog sovjeta, koja je ličila na miting, pod neposrednim diktatom vojnika, koje odsutni lideri nisu mogli sprečiti, rodio se ovaj, po Trockom, jedini poštovanja dostojan dokumenat februarske revolucije. On je, po njemu, sačinjavao kartu slobode revolucionarne armije, jer su njegovi smeli paragrafi dali vojnicima mogućnost da biraju komitete, i da preko svojih predstavnika u sovjetima i komitetima politički manifestuju i rade. Carski oficiri, kojima je prvih dana posle revolucije pretila životna opasnost od vojnika, nisu se mogli odupreti uvodenju komiteta. Otuda, ma kako da je esersko-menjševički Izvršni komitet Petrogradskog sovjeta pokušao da svojom „naredbom br. 2“ ograniči dejstvo ranije naredbe samo na garnizon u Petrogradu, „prikaz br. 1“ se nezadrživo proširio u sve jedinice, kako u pozadini tako i u borbenim linijama. Sasvim je razumljivo što je ova smela naredba postala osnovni argument buržoazije protiv sovjeta i što je bila izgovor potučenih generala da je ovo naređenje bilo osnovna prepreka da unište nemačke armije.³

Prema poznatom carskom i kontrarevolucionarnom generalu Lukomskom, „prikaz br. 1“ je u korenu podrio disciplinu, lišavajući komandni kadar svake vlasti nad vojnicima. Po njemu, u sastavljanju ove naredbe uzeo je učešća general Potapov i Sokolov (koga je Kerenski proizveo u senatora). Buržoaska privremena vlada je odibila da sudeluje u izdavanju ove zapovesti, ali je bila primorana da omogući da se ona emituje preko telegraфа za urgentne poruke iz uprave generalnog štaba i nije izjavila da s naredbom nema kakve veze, na čemu je nastojao načelnik štaba ruske Vrhovne komande, general Aleksejev. „Prikaz br. 1“ je na taj način primljen kao da je donesen uz

² Uskoro zatim bili su obrazovani frontovni i armijski revolucionarni vojni saveti, s jednim komandujućim i sa dva (negde tri) komesara. Vojni saveti kao i komesari, koji su ostali u divizijama i nižim jedinicama, uticali su i na operativna pitanja, pošto su oni premapotpisivali naredbe komandanata i pošto su i u svim drugim pitanjima imali glas kao i komandanti. (С. И. Гусев, *Гражданская война*, Москва 1958, 109—13.)

³ Trotsky, *Histoire de la Révolution russe*, I, Paris 1950, 254—6.

saglasnost vlade. Njega je prihvatile i komisija obrazovana pri Ministarstvu vojnom na čelu s generalom Polivanovim, a sastavljena od ambicioznih mlađih oficira, koja je, u stalnoj vezi sa Sovjetom radničkih i vojničkih deputata, radila na reformi vojske i na uspostavljanju novih odnosa između vojnika i oficira, privrženika starog režima.⁴

Svi iole značajniji komadanti ruske vojske koji su se latili pera da opišu svoj rad i ispričaju svoja sećanja iz revolucije, osvrtni su se i na „prikaz br. 1“, na osnovu kojeg su uvedeni komiteti u bivšu carsku vojsku. Poznati kozački general Krasnov, koji je uzeo neuспelog učešća u poznatoj avanturi generala Kornilova krajem leta 1917, pisao je da su zamiranje akcija na frontu i potpisivanje Brest-Litovskog mirovnog ugovora bile neizbežne posledice „prikaza br. 1“. Po njemu, do zaključenja mira bi došlo da boljševici i nisu preuzele vlast, pošto bi mir morala zaključiti i privremena vlada.⁵ Znameniti general Brusilov, koji je jedno vreme bio i u službi boljševika, smatrao je, međutim, da „naredba br. 1“ nije prouzrokovala propast ruske vojske, jer bi se ona i bez ove naredbe raspala „samim tokom istorijskih dogadaja i usled odgovarajućeg raspoloženja masa“, možda samo sporijim tempom.⁶

Famozni zapovednik Petrograda u doba oktobarskog prevrata P. A. Polovcev, međutim, iskreno je zapisao u svojim uspomenama kako su mu komiteti poslužili za održavanje reda u trupi. Bilo je nužno obrazovati pukovske i divizijski komitet, pošto je u njegovoj „divljoj“ diviziji Kavkazaca carevao haos i sve se više zaoštivalo nacionalno pitanje. Pored toga, između pisara, telefonista i mitraljezaca prištapskih odeljenja bilo je mnogo „krajnjih elemenata“, te je trebalo preko komiteta okupiti i ove ljude. Kada su izabrani pukovski komiteti, on ih je dva-tri puta sabrao i objasnio im zadatke. Tokom vremena komiteti su se radikalizovali, ali je i tada, upravo preko njih, imao situaciju u svojim rukama.⁷

„Prikaz br. 1“ izdat je 1/14. marta garnizonu Petrogradskog okruga i gardijskim jedinicama a trupi, artiljeriji i floti dato je na

⁴ Лукомский, Из воспоминаний, Архив русской революции, т. III, Berlinъ 1921, 30—31.

⁵ П. Н. Красновъ, На внутреннемъ фронтѣ, Архив русской революции, т. I, Berlinъ 1921, 103.

⁶ А. Брусилов, Ратне успомене, Beograd 1925, 245. — Србијанац поручник Александар Турић (Ка победи. Ратни дневник, Beograd 1938, 42, 43, 45) pozitivno se izrazio o „naredbi br. 1.“, ali je držao da vojnički komiteti, iako su nastojali da održe disciplinu, nisu mogli da zamene stare nosioce komandovanja.

⁷ П. А. Половцевъ, Дни затмения, Парижъ, „Возрождение“, б. г., 51, 52—3, 53. — Ipak, priznaje da s davolskim komitetima nije išlo tako prosto. O radu komiteta u ovoj diviziji Oseta i Tatara ima zanimljivih podataka i u sećanjima poznatog heroja oktobarske revolucije Hadži Murata Dzarahohova, u ono vreme zamenika predsednika jednog od pukovskih komiteta ove divizije (К. Коничев, Северни Чапајев, Политика 26. X 1957, 10).

znanje da je Sovjet radničkih i vojničkih deputata potvrdio da se u vojnim jedinicama odmah izvrši izbor zastupničkih komiteta, biranih među vojnicima.⁸ Na osnovu „naredbe br. 1“ vrhovni glavnokomandujući je izdao naredbu br. 51 od 30. III/12. IV, koja je u nekoliko desetina članaka precizirala prava i dužnosti četnih, pukovskih i viših komiteta. No, i do pojave ove naredbe postojale su već vojne organizacije, na primer i u Odeskom vojnem okrugu. One su naredbom br. 51 sačuvane i na njih se oslanja sprovođenje u život reorganizacije armije i odnosa između vojnika i starešina. Ipak, novi organi su birani. Osnovni zvanični zadatak komitetetske organizacije bilo je jačanje bojne gotovosti vojske, kako bi se rat doveo do pobedonosnog kraja i kako bi se ojačala sloboda, rodena sa februarskom revolucijom.⁹ Kasnije se na organizaciju komiteta naslonila ustanova četnih sudova.

Pojedinačno, na ovim osnovima javili su se komiteti samoupravljanja i po logorima vojnih zarobljenika, naročito ako su bili na tehničkim radovima.¹⁰ Na koncu rata, novembra 1918. godine, u okupatorskim nemačkim jedinicama koje su se povlačile iz Ukrajine isto su se tako obrazovali vojnički komiteti.¹¹

II — Nastojanje oficira Hrvata i Slovenaca da u Dobrovoljačkom korpusu obrazuju odbor s nacionalno-političkom funkcijom.

Organizacija pukovskih oficirskih zborova kao privremena organizacija prelaznog tipa

Februarska revolucija odjeknula je u Dobrovoljačkom korpusu najpre na taj način što su u redovima oficira-dobrovoljaca na prvo mesto izbila nacionalno-politička pitanja, ugušivana još od proleća

⁸ Memoari generala Mih. Živkovića, komandanta Dobrovoljačkog korpusa u Rusiji (dalje: *Memoari*) 139–40 (Arhiv Vojnog istorijskog instituta — dalje AVII—, XVI—44—I, br. 12). Živković je odmah zauzeo negativan stav prema komitetima, bojeći se da se ne zatraži da se i Korpus „potčini disciplini nediscipline“ (isto, 149). On je posebno zamerao Gučkovu i Kerenskom što, iako civili, nisu znali da u vojsci ne može biti „politikantstva“ i više autoritativnih činilaca (isto, 179–80).

⁹ Приказъ по Одесскому Военному Округу на театръ военныхъ дѣйствій 31-го марта 1917, № 391, Одесса 1917, 1–12. Vid.: История гражданской войны в СССР, т. I, Москва 1936, 121.

¹⁰ Венгерские интернационалисты в Великой Октябрьской социалистической революции, Москва 1959, 241. Iskaz R. Garašina za situaciju u Kostromi, severno od Moskve, jula 1917, za vreme gradenja pruge. Sovjetski historičar И. Очак (Из истории участия югославян в борьбе за победу советской власти в России (1917–1921 гг). Октябрьская революция и зарубежные славянские народы, Москва 1957, 272–3), na osnovu lista Уральских рабочих od 16/29. III 1917, piše da su se komiteti počeli organizovati po zarobljeničkim logorima već prvih dana posle februarske revolucije; on s pravom naglašava ulogu zarobljenika socijaldemokrata na političku diferencijaciju zarobljeničkih masa.

¹¹ А. Краус, Узроци нашег пораза, Београд 1938, 285–6.

1916. godine.¹² Kod vojnika, pak, koji su u Korpusu živeli u teškim materijalnim uslovima i pod surovim režimom srbjanskih oficira, pod uticajem agitacije raznih ruskih komiteta i komesara, masovno se pojavila želja da se napusti Korpus i pode na rad pod statusom slobodnih ljudi.¹³ I ova pojava nije bila nova, jer su se grupna bekstva javila sa mobilizacijom „silovoljaca“ u jesen 1916. godine. Socijalističke partije i radničke organizacije odmah su u vojničkim massama popularisale davanje pune slobode, odričući prava oficirima, koje su smatrali neprijateljima novog režima i slobode.¹⁴ Vojnike, podoficire i oficire su, navodno, bunili i srpski penzionisani oficiri „crnorukci“ (A. Srb, V. Gojković, B. Simić, R. Janković) sa svojim pomagačima, pozivajući ih da napuste Korpus, jer im mogu osigurati prijem u rusku vojsku, i to u neboračkim jedinicama, a oficirima izraditi i dobitak višeg čina. Usled svih ovih agitacija već 4/17. marta 162 dobrovoljca rimokatoličke vere iz I divizije izjavilo je da neće da polože zakletvu i da žele da se vrate u plen.¹⁵

Neposredni uvod u akciju oko uvođenja komiteta u jugoslovensku dobrovoljačku vojsku u Rusiji predstavljaju zahtevi dobrovoljačkih oficira, podneseni posle sukoba u I puku. Kapetan-dobrovoljac Jakob Stefančić (Slovenac) i potporučnici Ciraki (Hrvat) i Mušicki (Srbin) došli su bez ićiđeg odobrenja iz Berezovke u Odesu da se žale na uvrede i netaktični postupak komandanta I puka pukovnika Stojana Popovića. Komandant Korpusa ih je sutradan primio i saslušao, naredio im da se vrate u puk, a s njima je uputio pukovnika Svetislava Tasovca da po njihovim žalbama povede istragu.¹⁶ Dok

¹² Poslednji slučaj „politiziranja“ u Korpusu pred revoluciju bili su rapporti potporučnika-dobrovoljaca Antuna Markovića, Erna Sorčana i Leona Ciraki, koji su tražili da budu vraćeni u zarobljeništvo, zbog toga što su smatrali da je propala ideja o ujedinjenju Jugoslovena, a prva pojava kolebanja pred, navodno, neprijateljskim agentima posle izbijanja revolucije predstavljaju slučajevi potporučnika Dragutina Pičinića, Stjepana Supanca (ubijen kao komunista u Vukovaru 1921. godine) i Antona Mrakovčića (*Memoari*, 95–6. i 159–60). O slučajevima zaoštravanja nacionalnog pitanja u I dobrovoljačkoj diviziji i Korpusu vidi: *Jugoslovenski dobrovoљачki korpus u Pycuju 1914–1918*, Beograd 1954, 21–6. i 128–35 (dalje: *Kopnyc*).

¹³ M. Paulová, *Jugoslavenski odbor*, Zagreb 1929, 318.

¹⁴ AVII, X–11, br. 4, list 100. Izveštaj puk. Svet. Tasovca o radu Korpusa u Rusiji.

¹⁵ AVII, X–43–III, br. 42/I. Izveštaj zastupnika komandanta Korpusa puk. Svet. Tasovca od 16/29. III 1918., pod O. br. 1636.

¹⁶ Isto (pominju se i Žanko i Gorup); *Kopnyc*, 147; *Memoari*, 160–61. Istraga je pokazala da su navodi pomenutih oficira istiniti, te je komandant puka kažnjjen. Istraga je, međutim, utvrdila i to da je među oficirima I brigade postojao jak pokret za promenu načina komandovanja u Korpusu; utvrđeno je da se na čelu toga pokreta u celoj I brigadi I divizije nalazio kapetan Stefančić i da su mu glavni pomagači bili potpuručnici Žanko, Lapajne i Milan Gorup. Posle nekoliko dana ovi su oficiri premešteni u štab divizije, gde su produžili rad sa agitacijom u istom smislu (*Kopnyc*, 148; *Memoari*, 161).

su ovi oficiri bili još na raportu, došli su nenađežnim putem 13/16. III iz I puka iz Berezovke potporučnici-dobrovoljci Krunoslav Žanko (dalmatinski Jugosloven — integralac) i Stanislav Lapajne (Slovenac) i tražili su da se u svim dobrovoljačkim pukovima, a na osnovu „prikaza br. 1“, uvedu predviđeni komiteti, pa i središnji komitet pri štabu Korpusa. Komandant Korpusa je znao o političkom vrenju kod oficira i još ranije je bio rešio da u Korpusu formira tzv. „obaveštajno odeljenje“ (u koje bi ušla četiri oficira), da bi se preko ove ustanove približio stanju i raspoloženju nastalom u Korpusu. Misleći na ovo odeljenje, general Živković je pomenutoj dvojici oficira saopštio da se u načelu slaže s predlogom i da će u tom smislu izdati potrebna naredjenja.¹⁷

Izgleda da svi oficiri-dobrovoljci ni marta 1917. nisu bili potpuno saglasni u pitanju uvođenja komiteta, jer dok se većina zadovoljavala samo obrazovanjem središnjeg komiteta pri štabu Korpusa, neki su zahtevali uvođenje komiteta po ruskom uzoru u svim jedinicama. Pomenuti Lapajne, za razliku od drugih, nacionalistički orijentisanih oficira, bio je tokom 1918. godine aktivni učesnik i funkcioner u oktobarskoj revoluciji.¹⁸

Obavešteni o ovom obećanju komandanta Korpusa, oficiri Doplunskog bataljona u Odesi nisu sačekali pomenutu naredbu, već su se njih oko 80 iste večeri skupili na zboru koji je trajao celu noć, te su izabrali privremenu upravu za rukovođenje poslovima oko izbora Glavne centralne uprave korpuskog komiteta. U ovu upravu su izabrana po dva oficira-dobrovoljaca Srbina, Hrvata, Slovenca i

¹⁷ Kopnyc, 147. — Tasovac (kao nap. 15) u svom izveštaju je dodao da je potporučnik Žanko zapitao komandanta Korpusa kakva su politička prava oficira u Korpusu; gen. Živković mu je odgovorio da su sva prava i dužnosti regulisana vojničkim zakonima, uredbama i pravilima, što potporučnika nije zadovoljilo. — Gen. Živković je u svojim *Memoarima* (160—61) pisao da Žanko i Lapajne nisu imali nikakvo punomoćje od oficira I brigade (on ga je očekivao?); da im je odgovorio da će preduzeti mere da sazna želju svih oficira u Korpusu; po izlasku sa raporta sva pomenuta petorica uputili su telegram potporučniku Župančiću u Berezovku sledeće sadržine: „Komandant Korpusa sa-glasan.“ — Kao rezultat ove uzbune osmorica oficira kažnjena su sa osam dana zatvora (AVII, X—1—I, br. 2, list 32; X—3—III, br. 16/1. Gen Živković ministru vojnem u Solunu i srpskom poslaniku u Petrogradu sa O. br. 692 od 16/29. III 1917). — U telegramu u Solunu, koji je ministar Terzić dalje prosledio na Krf stajalo je: „Iz prvog puka došli u Odesu meni na raport dva oficira, jedan Hrvat i jedan podoficir...“ (Diplomatski arhiv Državnog sekretarijata inostranih poslova — dalje DASIP —, Političko odeljenje — dalje PO —, 1917, fasc. XI, Pov. br. 896).

¹⁸ Nouëns, *Mon ambassade en Russie soviétique*, II, Paris, 1934, 165. — Oficiri disidenti nisu bili jedinstveni ni u nacionalno-političkim pitanjima, pa i razlozi njihovog istupanja iz Korpusa bili su različiti. Profesor Beogradskog univerziteta dr Kosta Kumanudi, koji je do juna 1917. god. bio referent pravne službe u I dobrovoljačkoj diviziji, u svom privatnom pismu Nikoli Pašiću, iz Pariza 26. VI/9. VII 1917. pominje tri osnovne struje među oficirima-disidentima (DASIP, Jugoslovenski odsek — dalje JO —, fasc. I, Pov. br. 1728).

Čeha. Idućeg dana (14/27. III) izabrani članovi ove uprave došli su da se predstave komandantu Korpusa. On ih nije htio primiti, već im je preko načelnika štaba preporučio da budu strpljivi, pošto će se uskoro rešiti pitanje o komitetima, te je izlišno stvarati privremene komitete. Izvestan broj oficira nije bio zadovoljan ovim odgovorom. Nezadovoljni oficiri na čelu s potporučnikom Banićem, koji je izjavljivao kako je privremeni odbor legalno izabran, otpočnu agitaciju protiv komande Korpusa, da što veći broj oficira i vojnika izđe iz Korpusa. Dva dana kasnije komandant Dopunskog bataljona predao je štabu izveštaj sa spiskom 25 oficira, koji su pismeno izjavili da ne žele da ostanu u jedinici. Na ovo je komandant Korpusa, posle savetovanja sa članom Jugoslovenskog odbora dr Jambrišakom, odlučio da se svi ovi oficiri otpuste iz Korpusa i vrate u zarobljeništvo.¹⁹ S oficirima Dopunskog bataljona solidarisala su se 34 daka iz škole za rezervne oficire, koji su isključeni iz te škole; oni su sa celokupnom spremom i oružjem otišli ruskim vlastima i izjavili da više ne žele da budu dobrovoljci.²⁰

Dok se nije saznalo za odgovor štaba Korpusa, dva dana je privremeni komitet oficira dobrovoljaca stvarno priznavan kao legalni organ i od ljudi koji se s njim svakako nisu slagali. U ovom smislu zanimljivo je, na primer, pismo kapetana dobrovoljca Gašparovića (u građanstvu sudije u Zemunu), koji je 15/28. III molio pomenuti komitet „za zgodnu zaštitu od neupućenih“, pošto je sa više strana slušao pretnje i grubu kritiku svog navodno samozvanog, štetnog i beskorisnog rada u dobrovoljačkom odelenju.^{20a}

U svom izveštaju srpskom poslaniku u Petrogradu i ministru vojnom u Solunu komandant Korpusa je 16/29. marta pisao da je „blagodoreći raznim agentima i privrženicima Supila“ ruska revolucija pustila korena i među oficire Hrvate i Slovence. Traženje ovih oficira on je prikazao kao želju „za obrazovanje jednog odbora pri štabu Korpusa za rad na ostvarenju jugoslovenskih ideja“. „Za umirenje duhova, javljaо je on, koji prete da uzmu neželjeni pravac, rešio sam da stvorim pri štabu Korpusa „Dobrovoljački komitet“, kome bi[h] tačno propisao dužnosti i prava i u koga bi ušao po jedan

¹⁹ Kao nap. 15; *Kopnyc*, 147–9; *Memoari*, 161–2. Spisak učesnika na zboru 13/26. III i pismeni odgovor puk. Kušakovića od 15/28. III vidi u: Historijski arhiv Zagreba — dalje: HAZ, —grupa: Jugoslovenski dobrovoljačko-disidentski pokret u Rusiji. № 74/B. — Otpuštanje iz Korpusa učinjeno je „da bi se izbegli mogući sukobi između njih i oficira“ (*Memoari*, 161). Otpuštena su tri kapetana II klase i 22 potporučnika (*Memoari*, 162).

²⁰ *Kopnyc*, 149. — Vidi deklaraciju hrvatskih i slovenačkih oficira, predatu ruskim vlastima, sa zahtevom federalivne Jugoslavije: A. Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, Zagreb 1956, 238–9.

^{20a} HAZ, grupa: Jugoslovenski dobrovoljačko-disidentski pokret u Rusiji, № 73/B.

Srbin, Hrvat, Slovenac i Čeh oficir.“ General Živković je predlagao da se što pre reši pitanje o podanstvu dobrovoljačkih oficira, da se ovi odmah prime za srpske oficire i da se izjednače u prinadležnoštima sa srpskim oficirima. Pored toga, tražio je, dok ne sazre pitanje o jugoslovenskom nazivu Korpusa, da može u duhu primljenih uputstava VII puk nazvati hrvatskim a VIII slovenačkim. „Ako se ova pitanja brzo ne reše, završavao je general, ideja zbog koje Korpus postoji propašće, jer će svi Hrvati i Slovenci istupiti.“²¹

General Živković je 18/31. marta izdao za oficire Korpusa dugačku naredbu, kojom se predviđa obrazovanje tzv. „obaveštajnog odeljenja“. Preko njega bi oficiri „mogli biti uvek pravilno orijentisani i obavešteni o pitanjima koja nas sve podjednako interesuju“. U naredbi je najpre naglašeno da se komandant Korpusa, posle šestomesečnog konsultovanja i na osnovu raznih izveštaja i raporata kao i ličnim posmatranjima, uverio „da poneka gg. oficiri nisu još dovoljno svesni ni dovoljno predani osnovnoj ideji“, tj. oslobođenju i ujedinjenju svih Jugoslovena u veliku jugoslovensku državu i učvršćenju bratskih veza na sreću celog slovenstva. General je isticao da je potrebno „da vlada jedinstvo misli i osećaja u celom Korpusu“, jer će samo tako Korpus predstavljati solidnu jedinicu, kadru da se bori za pomenute ideale. On je smatrao da svaki oficir treba da se „potpuno posveti svojoj pravoj vojničkoj dužnosti“, tj. obuci i vaspitanju svojih vojnika i čuvanju Korpusa od raznih političkih ideja, koje bi sa strane dolazile, jer su te ideje često protivurečne i za prilike u kojima se Korpus nalazi potpuno neumesne i štetne, te stvaraju zabunu i pometnju, čime se slabi, demoralije Korpus, gubeći na taj način važnost i kao vojnička i kao politička činjenica“. Prema naredbi, trebalo je u svakom puku sazvati zbor oficira, na kome bi se odalo priznanje svima onima dobrovoljcima koji su pali u Dobrudži, a zatim pristupilo tajnom izboru (sa ceduljicama) četiri člana „obaveštajnog odeljenja štaba Srpskog dobrovoljačkog korpusa“, iz redova ne samo oficira dotične jedinice već i iz celog Korpusa, ukoliko su

²¹ AVII, X—3—III, br. 16/1; X—1—I, br. 2, list 32, *Kopnyc*, 149. Živković ministru vojnom i Spalajkoviću sa O. br. 692 od 16/29. III 1917. — U vezi s gornjim, govoreći o izjednačavanju plata, Živković je javljaо predstavniku srpske Vrhovne komande u ruskoj Vrhovnoj komandi (= Stavka) pukovniku Lontkijeviću (sa O. br. 721 od 22. III/4. IV 1917): „Predlog Petrogradskog vojnog saveta po ovoj stvari nalazi se od pre dva meseca u Stavci. Potrebno je ovo urgirati u Stavci i izvestiti me po ovome, jer od rešenja ovoga u mnogome zavisi dalji ostanak većine oficira-dobrovoljaca u Korpusu“ (AVII, X—3—III, br. 6/2, X—1—I, br. 2, list 39—40). Pitanje je, dakle, bilo pokrenuto u izvesnom vidu pre dogadaja u vezi s februarskom revolucijom. — Kasnije, Živković je u svojim memoarima pisao ne o privrženicima Supila nego o „frankovačkim strujama“. On je tada objasnio da bi „dobrovoljački komitet“ imao zadatak izveštajnog biroa (*Memoari*, 158—9).

takvi oficirima „poznati kao istaknuti ljudi i sposobni za gornji posao“²².

Četvoricu koji bi sačinjavali „obaveštajno odeljenje“ stvarno bi izabrao štab Korpusa iz broja izabranih kandidata po pukovima, po nacionalnom ključu i drugim obzirima, a ne po broju glasova, koji bi se lako mogli sabrati i mimo štaba, koji je donosio odluku o izabranim članovima.²³ Zbog daljeg razvoja događaja, međutim, ovo odeljenje nije ni počelo sa radom.²⁴

Oficirski zborovi u vezi s izvršenjem pomenute naredbe pokazali su da je kriza kod oficira u Korpusu još dublja i da sa formiranjem „obaveštajnog odeljenja“ neće biti sprečeni dàlji zahtevi. Na zboru II puka, na primer, potporučnik-dobrovoljac Sumajstorčić pročitao je zahteve oficira, koje je iz Odese doneo poručnik Bujher, a koji su konkretnije insistirali na jugoslovenskom karakteru Korpusa u svim bitnim i formalnim oznakama (ime, zastave i kokarde, izjednačenje latinice i cirilice). Po tim zahtevima, trebalo je da se najpre svi oficiri (i oni sa Krfa), u svećemu potpuno izjednače, a potom i vojnici prevaspitaju u jugoslovenskom duhu, da se vojnici Hrvati i Slovenci grupišu u posebne pukove, da bi se otklonili povodi novih trzavica; da se Korpus ne smatra vojskom pravoslavne Srbije, nego posebnom jugoslovenskom nacionalno-revolucionarnom vojskom, jer bi samo takva vojska mogla predstavljati realni vojnopolitički činilac kod budućih mirovnih pregovora a i prema unutrašnjim prilikama u jugoslovenskim zemljama; da se u vezi s tim Korpus ne upotrebljava izvan jugoslovenske iridentske teritorije. Na ovaj se način smatralo da će se u Korpus privući oni zarobljeni oficiri i vojnici Jugosloveni koji dotada nisu hteli da stupe u dobrovoljce, bojeći se da će biti zloupotrebljeni u velikosrpske ciljeve. Na kraju je kao utopija označena eventualna namera bilo kog od jugoslovenskih plemena (tj. naroda): „steći hegemoniju nad drugim ili dapače apsorbovati drugoga“; poštenim intelektualcima mora biti jasno da ne može postojati ni velika Srbija, ni velika Hrvatska, ni velika Slovenija.²⁵

U pogledu oficirskog komiteta pri štabu Korpusa oficiri Hrvati i Slovenci, budući disidenti, tražili su da praktična svrha komiteta

²² AVII, X–43–I, br. I, list 112. Naredba br. 142. — Naredbom nije traženo da četiri oficira predstavljaju Srbe, Hrvate i Slovence i Čehe, nego je samo predviđeno da će štab Korpusa biti obavešten o četvorici koja su dobila najveći broj glasova u puku. Štab Korpusa je, međutim, izveštavao kao da je u naredbi označen nacionalni sastav pomenutog odeljenja (AVII, X–1–I, br. 2, ili list 37 od 18/31. III 1917. i drugde). Pravo izbora imali su svi oficiri.

²³ O tome postupku gen. Živković je kasnije napisao u svojim memoarima da je trebalo, kada budu stigli podaci o glasanju, saopštiti putem naredbe rezultate i izabrane pozvati (*Memoari*, 159).

²⁴ Kopnyc, 149.

²⁵ Kopnyc, 149–51. Nešto izmenjeno s naglašavanjem federalističke ideje: M. Paulová, n. d., 318–19. — Sa ovim zahtevima saglasilo se u II puku 12 oficira Hrvata i Slovenaca.

bude da podigne moral vojnika i oficira dobrovoljaca. U njemu bi morali biti zastupljeni Hrvati, Srbi, Slovenci i Čehoslovaci, s tim da oficiri iz Srbije ne bi mogli u njemu ni aktivno ni pasivno učestvovati, jer su njihov pravi položaj i vojnička instruktorska dužnost tačno određeni. U kompetencije komiteta trebalo je da uđu sva lična i imovinska pitanja dobrovoljaca vojnika i oficira, kao i politički rad, koji bi u Korpusu bio vaspitni a van njega informativni. Lična pitanja obuhvatala bi: sve sporove političke i idejne prirode; primanje oficira i vojnika dobrovoljaca u Korpus; proizvođenje u čin oficira u Korpusu; utvrđivanje broja oficira i vojnika; zbližavanja oficira i vojnika; uklanjanje vojnika i oficira iz Korpusa; program daljeg rada na prikupljanju dobrovoljaca. Pod imovinska pitanja spadali bi: poboljšanje plate, hrane, stana i odela dobrovoljaca vojnika i oficira. Politički rad komiteta, pak, obuhvatao bi: informisanje štampom i predavanjem stranog sveta (naročito Rusije) o jugoslovenskom nacionalnom pitanju, borbu s neprijateljski raspoloženom štampom; održavanje veze s londonskim Jugoslovenskim odborom; političke kurseve za sve pripadnike Korpusa.²⁶ Ovi zahtevi bili su radikalniji, ali u nacionalnom a ne u revolucionarnom smislu.

Kritiku ovih koncepcija dao je nešto kasnije, kada su se oficiri o kojima je reč već nalazili kao disidenti van Korpusa, kapetan Adam Gašparović, Hrvat i sledbenik politike londonskog Jugoslovenskog odbora. U izbornoj formuli koja je polazila od nacionalnih grupacija, bez obzira na proporcije i pokrajinsku pripadnost ljudstva, on nije video nikakav oživotvoren jugoslovenski princip, na kome su budući disidenti toliko insistirali. Ako se želelo da se i oficiri iz Srbije prevaspitaju, zašto im se oduzelo svako pravo na izbor i rad? Ako se mislilo na zajedničku, strogo jugoslovensku državu, kako se srpskim oficirima mogla priznati samo čisto vojno-pedagoška misija dok se od dobrovoljaca želelo načiniti političare?²⁷

U vezi sa situacijom u Korpusu nastalom posle naredbe od 18/31. marta general Živković je na sledeći način analizirao stanje među dobrovoljcima. U vezi s revolucijom u Rusiji ispoljile su se među oficirima dve glavne struje: jedna, u kojoj su svi oficiri Srbi i vrlo mali deo Hrvata i Slovenaca, koji protestuju protiv uvedenja bilo kakvih komiteta i žele da Korpus bude čisto vojna jedinica kao i dotada, koja bi bila u stanju da na mirovnoj konferenciji agrumentom bajoneta ostvari želju za ujedinjenje (ova grupa zahtevala je „da se svi oni Hrvati i Slovenci udalje iz Korpusa, koji izjave da nisu solidarni sa komandovanjem Korpusa na dosadašnji način“); u drugoj grupi, koju su činili gotovo svi Hrvati i „za sada“ svi Slovenci, istak-

²⁶ *Memoari*, 168—9.

²⁷ Isto, 176.

nuti su zahtevi u smislu onih iz II puka i uz traženje da se izabere komitet od četiri oficira prema nacionalnostima.²⁸

Srpski poslanik u Petrogradu, Miroslav Spalajković, povodom ovog izveštaja generala Živkovića, uneo je u svoj telegram predsedniku srpske vlade izvesne subjektivne ocene eventualne nijanse u držanju Hrvata i Slovenaca. O „drugoj struji“ on jejavljaо: „U ovoj struji ima Hrvata u vezi sa Supilom, i agenti provokatori dejstvuju kod Jugoslovena stvoriti zaseban Korpus Hrvata i tako isto propagiraju nezavisnu Hrvatsku sa Slovenačkom.“ Po njemu je Živković dvadeset oficira Hrvata udaljio iz Korpusa a „suzbijao Slovence koji su se već obratili Ruskoj Vladi primiti ih u rusku vojsku“²⁹. I Spalajković i general Živković jadali su se da se uticaj londonskog Jugoslovenskog odbora dotada nije osećao u Korpusu, i obojica su smatrali da bi najvažniji Odborovi članovi trebalo da budu među dobrovoljcima, a ne u Petrogradu i van Rusije radi vođenja velike politike.³⁰ U svom telegramu ministru vojnem u Solunu od 31. III/13. IV general Živković je preciznije okarakterisao koncepcije Hrvata „druge struje“ i ublažio je razlikovanje od Slovenaca kod Spalajkovića. „Ova struja, javljaо je on, ima i takvih Hrvata koji su u vezi sa Supilom i agentom provokatorom Gerucom i Tumom i uz pomoć Talijana dejstvuju preko Gučkova, Miljuškova i Kerenskog za hrvatski dobrovoljački Korpus.“ Ova tendencija temeljila se na ideji velike Hrvatske, u koju bi ušla i Slovenačka. Broj uklonjenih oficira označen je sa 30, i to i Hrvata i Slovenaca, od kojih su neki i Hrvati i Slovenci tražili da pređu u rusku vojsku³¹.

²⁸ AVII, X–3–III, br. 16/5; X–1–I, br. 2, list 40–41. Akt gen. Živkovića br. 722 ministru vojnem u Solunu, Spalajkoviću u Petrogradu i puk. Lontkijeviću u Stavci. U konceptu, u vezi s prvom strujom naknadno je precrtano:

„Jedan od oficira u ovoj struji, polazeći sa gledišta da su Srbi bez razlike bili pri stvaranju ovog Korpusa toliko širokogrudi, te su zaboravili sva zla i uvrede, koja su im činili Hrvati, primivši ih kao braću, a kao blagodarnost oni većito rovenjem uništavaju moral u trupi i stvaraju nepoverenje između oficira i vojnika. Oni koriste svaku priliku, a naročito uticajem raznih agenata, da bace neku misao ili želju, koja stvara trzavice i onemogućava pravilno komandovanje.“

²⁹ DASIP, PO–1917, fasc. XI. Spalajkovićev telegram Pov. br. 308 od 29. III/11. IV 1917. — Izvesna razlika u držanju je postojala; izložene razlike, međutim, ne bi došle u obzir, pošto izložena činjenica da su iz Korpusa isključeni samo Hrvati nije bila tačna, jer je pored svih dvadeset navodno Hrvata otpušteno još pet, po svoj prilici Slovenaca. — O povezivanju potporučnika Rudolfa Trusnovića (Slovenca) sa slovenačkim federalistom Tumom i Hrvatom srbofobom Gerucom u Petrogradu, koji su Trusnovića odveli Miljkovu i Kerenskom vidi: Kopnyc, 152.

³⁰ DASIP, PO–1917, fasc. XI. Spalajkovićev telegram br. 308 od 29. III/11. IV 1917. Krfu; kao nap. 31.

³¹ DASIP, PO–1917, fasc. XI. Ministar vojni Terzić sa Pov. br. 5000 od 31. III/13. IV 1917. preko diplomatske službe Pašiću na Krfu.

Čitava dogodovština oko oficirskog komiteta po obrascu mlađih hrvatskih i slovenačkih intelektualaca, posle koje je nastao disidentski pokret oficira³², nadovezala je na sebe onu pravu akciju oko uvođenja komiteta po ruskom tipu jedino na taj način što je nastalo stanje izazvalo pažnju ruskih vojnih a zatim i civilnih vlasti i što je kriza u komandnom kadru olabavila stegu nad vojnicima, koji su, u perspektivama koje je otvorila revolucija, tražili oslonac u radničko-vojničkim sovjetima.³³

Rusi su želeli da se u Dobrovoljačkom korpusu izvrše promene analogne onima koje su sami izvršili. Komandant Korpusa se tome opirao, intervenišući u ruskoj Vrhovnoj komandii, gde je revolucija izazvala najmanje izmena i gde je bilo starih srpskih prijatelja. Na traženje srpskog predstavnika, general Aleksejev je obećao da će se odmah sporazumeti s ruskim ministrom vojnim oko regulisanja pitanja da li treba u Dobrovoljačkom korpusu zavoditi komitete.³⁴

Komandant Korpusa se najpre sâm obratio načelniku štaba Odeskog vojnog okruga da objasni zašto nije mogao biti prihvaćen zahtev nekolicine zavedenih oficira Hrvata i Slovenaca da se pri štabu Srpskog korpusa uvede jedan komitet s tendencijama koje bi se navodno dotakle unutrašnjih događaja Rusije i koje bi rastrojile disciplinu među dobrovoljcima, pošto su protivne osnovnim vojnim principima i posebno propisima srpske vojske. On je molio da se 31 isključeni oficir uputi u unutrašnjost zemlje.³⁵ Stari monarhistički šef Stavke general Aleksejev prihvatio je ovo traženje i pristao da se disidenti pošlju u daleke istočne rejone bez prava da uđu u rusku vojsku, ali je sa svoje strane napomenuo da osnovne reforme, zavedene u unutrašnjem poretku ruske vojske, „ne mogu a da ne pokažu izvestan uticaj i na srpske jedinice“, koje su nastale i nalaze se u Rusiji, i u stalnom su dodiru s ruskim trupama. Da bi se izbegli nepoželjni nesporazumi, Aleksejev je preporučio da se i u dobrovoljačkim jedinicama preduzmu slične mere. „Iz svega, nastavio je Aleksejev, potrebno ie neopohodno obrazovati u jedinicama zajedničke savete oficira i vojnika“.³⁶ (podvukao B. H.)

Disidenti oficiri, upućeni iz Korpusa načelniku vojnog sreza da budu lišeni slobode i otpočavljeni iz Odese, obavestili su preko

³² О њему укратко види: *Kopnyc*, 154–64.

³³ М. Јах, *Напредни покрети у Југословенском добровољачком корпусу пред октобарску револуцију*, *Војни историјски гласник* 5/1957, 17.

³⁴ AVII, X-1-I, br. 2, list 445 od 25. III/7. IV 1917.

³⁵ AVII, X-3-III, br. 16/21; X-1-I, br. 2, list 49–50. Telegram puk. Lontkijevića br. 141 gen. Živkoviću (pre 27. III/9. IV 1917). Lontkijević je smatrao da će se „usled uvođenja demokratskih i parlamentarnih novosti u vojsci za vreme rata pokazati znatan minus u smislu bojne upotrebljivosti“.

³⁶ AVII, X-1-I, br. 2, list od 29. III/11. IV 1917. Telegram puk. Lontkijevića Korpusu uveden pod O. br. 757. O ovome je gen. Živković svojim aktom O. br. 757 od 29. III/11. IV obavestio načelnika Odeskog vojnog okruga.

štaba Odeskog vojnog okruga ruskog ministra vojnog o svojoj krivici i stanju u Korpusu. Gučkov je na to, preko štaba Odeskog vojnog okruga, uputio komandi Korpusa telegrafsku opomenu da ona ne smeta političkom organizovanju slično ruskim vojničkim komitetima i da se uhapšeni oficiri, ako nisu skrivili za drugo, oslobole.³⁷ U svom odgovoru komandant Korpusa je naglašavao da oficiri o kojima se radi nisu bili ovlašćeni od svih dobrovoljačkih oficira i da su hteli rascep, a ne preuređenje Korpusa, „a sa vojnicima nemaju ničeg opštег“. General Živković je naglašavao da je dobrovoljačka vojska „organizacija sama po sebi revolucionog karaktera još od početka svog formiranja“, te su unutrašnje prilike i disciplina drukčije nego u ruskoj vojsci.³⁸

Da bi se predupredilo rešenje Stavke u vezi s nastalom krizom, komandant Korpusa je naredio da oficiri dobrovoljci iz svakog puka izaberu po dva predstavnika i da ih obaveste o svojim potrebama. Pukovski delegati I divizije sa štabom Korpusa 30. III/12. IV sastavili su rezoluciju o uzrocima nesuglasica u oficirskom koru i o daljem radu, te je II divizija pozvana da se saglasi s njom. Po povratku u komande, pukovski delegati su saopštili rezoluciju oficirskom zboru.³⁹

Rezolucija je u svojoj analizi pošla od konstatacije da su uzroci nesuglasica spoljni, koji potiču od ljudi i uticaja van Korpusa, i unutrašnji, usled neraščišćenih pojmoveva da li je Korpus samo vojnička ili istovremeno i nacionalno-politička ustanova. Za ozdravljenje prilika preporučeno je „da se povede pravilna organizacija po pukovima slobodno i nezavisno, a u granicama legalnosti“, da bi svaki član oficirskog zbara mogao da iznese svoje misli i želje u interesu Korpusa. Upravo rezolucijom sa ovoga savetovanja prznata je bezimena organizacija pukovskih oficirskih zborova i u zadatku joj je stavljen: 1) saniranje dotadašnjih trzavica i nesporazuma; i 2) učvršćenje solidarnosti i drugarskog poverenja. Dužnost legalizovanog organa bila je i da pretresa o svim pitanjima (moralnim, socijalnim, kulturnim, ekonomsko-finansijskim, nacionalno-političkim) koja su bila važna i od interesa kako za oficire tako i za podoficire.⁴⁰

Konferencija i rezolucija su se pozabavile i uređenjem pitanja o platama oficira-dobrovoljaca i o načinu uklanjanja dobrovoljačkih

³⁷ AVII, X-2a, br. 1, № 772. Telegram ministra Gučkova br 1312, u aktu pomoćnika načelnika štaba Odeskog vojnog okruga № 1124 od 30. III/12. VI 1917; X-1-I, br. 2, list 55. O ovome je obavešten Lontkijević; *Memoari*, 178.

³⁸ AVII, X-1-I, br. 2, list 55 od 31. III/13. IV 1917; *Memoari* 178-9. O ovome je obavešten i Spalajković.

³⁹ AVII, X-1-I, br. 2, list 55. Pod O. br. 775. Savetovanjima 29. i 30. III/11. i 12. IV od štaba Korpusa je prisustvovao pukovnik Kušaković, a iz komande I divizije referent sudstva kapetan Kosta Kumanudi, univerz. profesor.

⁴⁰ AVII, X-43-I, br. 24/VI; *Memoari*, 184-5. Rezolucija delegata I, II, III i IV puka, donesena 30. III/12. IV 1917. Delegati su bili potporučnici: Radivoj Kašanin, Đuro Predmerski, Milan Babić, Rudolf Rister, Slavko Diklić, Jovan Milišić, Filip Kumbatović, Vlado Šprajcar.

oficira iz Korpusa. Preduzimljivi delegati III i IV puka stali su na gledište da oficir koji je primljen u Korpus i koji je položio zakletvu može, u slučaju da se ogrešio o zakon, zakonska i moralna pravila ili interes Korpusa, biti uklonjen iz oficirskog kora jedino po sudskoj presudi odnosno na osnovu mišljenja suda časti svojih drugova, na način propisan ruskim zakonima, ali s tim da odluka suda časti podleže razmatranju komandanta Korpusa. Delegati I i II puka u drugoj od ove dve tačke nisu se izjašnjivali u celini, pošto u tom pogledu nisu dobili uputstva i punomoći od svojih izbornika; u pogledu uređenja plata i suda časti potpuno su se složili sa predstavnicima III i IV puka. Delegati IV puka izabrani su samo od strane 38 oficira tog puka, „jer su ostali oficiri u tom puku na gledištu, da nije potrebna nikakva naročita organizacija uopšte pored ove vojničke koja sada postoji“⁴¹.

Izveštaji o radu oficirskih zborova postoje samo za III i IV puk. Oficiri III puka na svojim zborovima 4/17. i 9/22. aprila jednodušno su primili rezoluciju, te je overili svojim potpisima. U IV puku na isti način su je prihvatali oficiri koji su birali i slali delegate; ostali su je primili k znanju.⁴²

Bezimena organizacija pukovskih oficirskih zborova predstavljala je privremen staleško-politički zastupnički organ prelaznog tipa, od odbora kakav su predlagali mladi oficiri Hrvati i Slovenci ka russkim komitetima, koji se još nisu pravno oformili, ali mnogo bliže ideji komiteta oficira disidenata. Zanimljivo je da su delegati dobrovolačkih oficira, u dogovoru sa štabom Korpusa, uz rešavanje svojih osnovnih pitanja i interesa povezali i podoficire, elemenat koji oficirima najviše može smetati u revolucionarnim situacijama. Ipak, samo oficiri bez podoficira bi raspravljali o stvarima značajnim za obe kategorije. Čisto pravno, ova bezimena organizacija mogla se nekako spojiti s pravilima srpske vojske, ako se ne tretira kao politička organizacija nego kao elemenat stila rada putem sazivanja oficirskih zborova, koji su bili priznati po srpskim vojnim pravilima. Oficirski pukovski zborovi stvarno i nisu bili organizacija, vertikalno i horizontalno razvijena, sa izabranim predstavnicima koji bi imali utvrđene kompetencije. Nosioci rada u ovom sistemu bili su ljudi izabrani kao delegati za jednu konferenciju, koji su zatim sproveli rezoluciju, i ništa više. Što se tiče svog političkog opravdanja, ovi zborovi su bili predvideni da pariraju eventualnim sličnim nacionalno-političkim i staleškim organizacijama oficira ili revolucionarnih udruživanja voj-

⁴¹ AVII, X-43-I, br. 24/6; *Memoari*, 184-5. — Od interesa je napomenuti za stil rada štaba Korpusa kad je reč o komitetima da naređenje od 18/31. III o izboru oficira za „obaveštajno odeljenje“ nije stavljen van snage u vezi s ovom rezolucijom; to je učinjeno tek naredbom o uvodenju komiteta po ruskom tipu od 7/20. IV 1917.

⁴² AVII, X-43-I, br. 24/6. — Izabrani delegati po pukovima obavestili su o rezultatima zborovanja svoje komandante puka, a ovi štab Korpusa.

nika i podoficira, kao i da bi se zatvorile oči ruskim vlastima i radničko-vojničkim sovjetima, koji su bili protiv toga da se smeta osnivanju političkih organizacija u Korpusu. Sve ovo postaje razumljivo ako se napomene da su oficiri-dobrovoljci III puka, nezadovoljni tzv. „obaveštajnim odeljenjem“, još 23. III/5. IV tražili da se po pukovima uvedu komiteti ali bez ikakvog uticaja odozgo.⁴³

*III – Uvođenje komiteta po ruskom uzoru u Dobrovoljački korpus.
Živkovićeva prerada komitetske organizacije u korist autoriteta komandi*

Posle duže prepiske, komiteti po ruskom uzoru uvedeni su u Dobrovoljački korpus na osnovu preporuke ili naređenja ruskog vrhovnog glavnokomandujućeg, u smislu „prikaza br. 1“ i naredbe Stavke od 30. III/12. IV. U svom pismu načelniku Odeskog vojnog okruga od 7/20. aprila komandant Korpusa je izvestio da će organizacija četnih, pukovskih i divizijskih komiteta kao i korpusnog zbora biti „u potpunosti provedena u život“, ali po povratku vojnika sa poljskih radova, u pukove iz kojih su poslani.⁴⁴ Istoga dana on je o celoj stvari obavestio i srpskog ministra vojnog u Solunu. „Cilj je ovih komiteta, javljao je on, olakšanje sređivanja unutrašnjeg života u jedinicama, održanje discipline i borba protiv dezterstva i štetnih agitacija a unekoliko i kontrola nad nesavesnim radom starešina. Komiteti su sastavljeni iz izabralih vojnika i oficira. Ovo je privremena mera, da bi se izbegli neredi u Korpusu i štetan uticaj spolja ruskih socijalističkih organizacija. Organizaciju sam znatno doterao u korist autoriteta komandovanja.“⁴⁵

Naredba o privremenom uvođenju komiteta u jedinicama Korpusa „u cilju olakšanja unutrašnjih odnosa i administriranja“ obnarodovana je 7/20. aprila. Predviđeni su: a) četni komiteti sa četnim zborovima, sa podrobno izloženim pravilima i dužnostima; b) pukovski komiteti, sa članovima koji imaju veća ovlašćenja, ali su i više pod rukom komandanata pukova; c) divizijski komiteti, sa prilično skućenim kompetencijama; d) korpusni komitetski zbor, kao forum

⁴³ Kopnyc, 168.

⁴⁴ AVII, X-2-II, br. 6/113; X-3-IV, br. 29/1. Gen. Živković sa O. br. 796 od 7/20. IV 1917. U svojim memoarima (180) kao i u drugim prilikama gen. Živković se pravdao da mu je Stavka naredila da uvede komitete u Korpus. U telegramu, pak, kojim je ministar vojni iz Soluna (Pov. FDO br. 5137 od 12/25. IV 1917) obaveštavao Nikolu Pašića o uvođenju komiteta, kao privremene mere u jedinice Korpusa, pominje se preporuka generala Aleksejeva i guvernera Odese (DASIP, JO-I, Pov. J. br. 368). Pašić je ovu vest samo „primio k znanju“.

⁴⁵ AVII, X-3-IV, 29/1. Gen. Živković srpskom ministru vojnom O. br. 796 od 7/20. IV 1917.

sazvan po potrebi, pre svega na inicijativu komandanta Korpusa, i e) oficirski korpusni komiteti za raspravljanje pitanja koja se tiču samo oficira u Korpusu. Za ruska odeljenja i ustanove važilo je „u svemu tačno po prikazu Vrhovnog Glavnokomandujućeg № 51“. Naredba je predviđala da će pukovi koji su već poslali vojнике na poljske rade izabrati komitete u onim jedinicama koje su ostale u dotadашnjim mestima stanovanja; inače, potpunu će organizaciju izvesti po dolasku vojnika sa radova.⁴⁶

O tome u čemu se sastojalo „doterivanje“ komitetске organizacije od strane generala Živkovića može se videti ako se pomenuta naredba uporedi s „prikazom br. 51, vrhovnog glavnokomandujućeg ruske vojske. Osnovne tendencije, međutim, mogu se osetiti i iz onoga kako je celu stvar u svojim memoarima prikazao general Živković. Ruske vojne vlasti su tražile da u Korpusu dozvoli „političke zborove i vojničke komitete koji bi rešavali sudbinu komandovanja“. Znajući gde bi to odvelo, on na to nije mogao pristati. Od svih mera prihvatio je samo komitetsku formu izbornih organa, koji bi u svemu bili podređeni starešinama jedinica, i to samo kao privremenu mjeru. Za sve stvari četni se komitet morao obraćati komandiru i potpomagati mu u održavanju reda i discipline. Kod pukovskih komiteta, koji su bili osnovne karike na koje su se komande oslanjale, Živković je na prvom mestu pomenuo da pukovski komitet potpomaže komandanta puka u sređivanju života i održavanju discipline u puku, a ako mu je kad potrebna pomoć, obraća se divizijskom komitetu.⁴⁷

Ruski uzor predviđao je komitete kao stalne skupove kao i zborove koji se skupljaju po potrebi, s izuzetkom zbora pri štabu vrhovnog glavnokomandujućeg, koji je zbog svog značaja posebno izdvojen kao stalan, kao sovjet (t. 5). Od ovoga kod Živkovića postoje samo komiteti, a zborovi se pominju samo kod čete (t. 11), stvarno kao izuzetna pojava; korpusni komiteti zbor, kao najviši član ovog sistema, ni na koji način nije predviđen kao stalni savet. Sasvim je jasno da se ovim htelo postići: 1) da vojnička masa ne dode do izražaja, nego da se umesto nje pojavljuju komiteti, vezani uz komandante i upravo da drže u zaptu masu; 2) da dode do izražaja autoritet komande. Kod Rusa su četni komiteti bili „posrednici između komandira čete i vojnika u svim pitanjima unutrašnjeg života“ (t. 6), a u Korpusu samo veza i komandirova pomoć (t. 1). Dalje, ruska je naredba predviđala da će se četni komiteti obraćati pukovskim komitetima u slučaju zloupotrebe u pitanjima o upotrebi jedinica za borbu i o obuci kao i u drugim stvarima (t. 7), dok je ova odredba u Živkovićevoj verziji

⁴⁶ AVII, X-45-I, br. 1, list 125; X-3-IV, br. 29/1, list 9 i 10. Naredba komandanta Korpusa br. 157.

⁴⁷ *Memoari*, 180–82. Dužnosti i prava komiteta izneo po ovim memoarima: M. II a x. n. n., 13–14; *Kopnyc*, 171–2. Analiza koja sledi izvedena je prema odredbama štampanim u brošuri pod naslovom kao u nap. 9. (Pri navođenju u tekstu pominjaće se tačke odredaba.)

odvojena od člana gde se govori o tome (t. 2) i uopštena u novom članku, gde se govori o zloupotrebama uopšte (t. 4). U slučaju pojave nesuglasice u četi (između komandira i komiteta) koje ne mogu otkloniti članovi komiteta zajedno s komandirom, četni komiteti po ruskom uzoru bili su dužni da o tome obaveste pukovski komitet, koji izvestava višeg starešinu (t. 8). Toga u Živkovićevoj verziji nema. Ruski četni komiteti donosili su rezoluciju u vezi s nepriličnim delima i preko četnog komandira nalagali su kažnjavanje (t. 10). Isti komiteti po sličnim delima u Korpusu su samo obaveštavali komandira, a nisu dejstvovali preko komandira pa ni zajedno s njim (t. 6-8). Četni komiteti su kod Rusa vodili računa o kratkotrajnim odsustvima i o nabavci literature za ljudstvo čete kao i uopšte o prosvećivanju svih članova čete (t. 15, 16). Toga u Živkovićevoj preradi nema. U njoj, međutim, ima a u ruskom orginalu nema: da je održavanje discipline u četi „jedno od najglavnijih dužnosti ovoga komiteta“, da su članovi komiteta dužni da drugarski utiču na drugove i da ih pravilno obaveštavaju „o prilikama i dobijenim naređenjima“ (t. 3); da komiteti imaju policijsku ulogu, jer „paze i hvataju krađe državne ili privatne imovine u četi a isto tako i prodaju državnih stvari“, te da o tome obaveštavaju četnog komandira (t. 9). U Korpusu su se već četni komiteti borili protiv dezterterstva (t. 8), dok je po ruskim odredbama ta dužnost pripadala tek pukovskim komitetima (t. 26).

U opštem nastojanju da smanji broj ljudi u komitetima, kako bi se lakše uticalo na manji broj lica, general Živković je smanjio sastav pukovskih komiteta sa 16–24 na 12 vojnika (t. 17 i t. 12). Po Živkovićevoj verziji, pukovski komitet je morao izveštavati komandanta puka o svakoj svojoj sednici i potrebi (t.15), dok toga u ruskom uzoru nije bilo (t.21). Kao i kod četnih komiteta, kod korpusnih odredaba nije predviđena nesuglasica između komandanta i komiteta u puku i dalja reklamacija komiteta (t.24). Kod Rusa, pukovski komiteti mogli su, u opsegu poslova koje su vodili, isledjivati, da bi članovi komiteta stvari jasnije sagledali (t. 30). Ovo pravo general Živković je takođe uskratio svojim pukovskim komitetima.

General Živković nije bio zadovoljan ni verzijom komitetiske ustanove koju je sam načinio. U telegramu srpskom ministru vojnom on je izložio svoje misli o komitetima: „Zadatak je njihov da rade na jačanju discipline a u isto vreme kontrolišu starešine u primeni njihovih prava u unutrašnjem životu vojske. Ovakav režim očigledno šteti disciplini i redu; zbog toga je komandovanje u poverenom mi Korpusu vrlo otežano, jer za borbu protiv naših neprijatelja, ruske vlasti ne samo što ne pomažu kako treba, već idu često puti na ruku onima, koji agituju protiv Korpusa, pod uticajem na njih revolucionih komiteta.“⁴⁸

⁴⁸ AVII, X—1—I, br. 2, list 86 od 12/25. IV 1917; *Memoari*, 197. Živkovićev šifrovani telegram O. br. 843. — U svom aktu O. br. 796 od 8/12. IV Živ-

Kad se, međutim, u I diviziji kod srbijanskih oficira, pa i kod dela vojnika pojavila dilema da li stvarati komitete, general Živković je na sledeći način objasnio razloge za uvođenje komiteta: „Provođenje u život moje naredbe № 157 preko je potrebno, u isto vreme, i zbog rešavanja raznih sporova čiji bi uzrok ležao u spoljnoj sredini, bilo građanskoj ili vojničkoj, te da se u unutrašnje stvari naših jedinica ne bi mešali uticaji civilnih raznih komiteta ili garnizonских komiteta, kakav je slučaj bio sa incidentom u 2. brdskoj bateriji. Vojnicima i oficirima saopštiti potrebu uvođenja ovih organizacija i to kao privremenih mera, dok je Korpus u Rusiji, a od komandira i komandanata potpuno zavisi pravilan razvoj odnosa u jedinicama i korisna po red i disciplinu primena komitetских organizacija, čije je ostvarenje za povereni mi Korpus preporučila i naredila Ruska Vrhovna Komanda.“⁴⁹

Ma kako da je nastojao da komitete iskoristi za utvrđivanje discipline, general Živković o njima nije imao velikih iluzija, te je i dalje računao na svoje komandante kao na osnovni elemenat rada.

Ovako, samo još uprošćeno tumačenje o uvođenju komiteta u Korpus dao je za javnost *Slovenski Jug*, list koji su u Odessi, pod kontrolom korpusnih vlasti, uređivali neki dobrovoljci, sledbenici politike londonskog Jugoslovenskog odbora.⁵⁰

Od interesa je pomenuuti sugestije srpskog poslanika u Petrogradu u vezi s komitetom. On je preporučio generalu Živkoviću da pomoći „unutrašnjih organizacija“ omogući „svima oficirima i vojnicima podnašanje peticija i tužba u svim pitanjima nacionalnim i ličnim“. Organizacije na nacionalnoj osnovi trebalo je dopustiti što šire. Uporedo s ovim, trebalo je dati što veći publicitet važnijim rešenjima „organizacionih tela ili komiteta“. Spalajković je na nekoliko mesta pomenuo korpusni odbor, koji bi: prekratio rasprave o držanju i bojevima u Dobrudži, vršio primanje novih oficira-dobrovoljaca u Korpus, sa redakcijom *Slovenskog Juga* izradio bi program lista, davši

ković nije izrazio toliko pesimistički ton, nego je naglašavao dužnosti komiteta (održavanje discipline, borba protiv dezertonstva, štetne agitacije i protiv uticaja ruskih socijalističkih organizacija); on je dodao da se samo unekoliko radi o kontroli nad nesavesnim radom komandanta. Njegovo je objašnjenje Ministarstvo vojno bez komentara prosledilo srpskoj Vrhovnoj komandi (AVII, III-111, br. 7, № — 13841; III-18, br. 2, list 96—6 od 14/27. IV 1917).

⁴⁹ AVII, X-14-III, br. 16/6, list 1. Živković komandantu I divizije sa O. br. 845 od 21. IV/4. V 1917.

⁵⁰ „S obzirom na učešće u sastavu korpusa ruskih jedinica i izvesnog broja ruskih službenika, a s pogledom na uvođenje komiteta u ruskoj armiji, u čijem se komandnom sastavu nalazi naš Korpus, javila se potreba u ime opštih interesa, da se u Dobrovolačkom Korpusu Srba, Hrvata i Slovenaca uvedu komiteti slično onima u ruskoj armiji. Rezultatom ove potrebe i prilagodavanja korpusnih jedinica novom životu ruske armije, uvedeni su u život i kod nas komiteti“ (*Clovenčki Jug*, 10. VI 1917, 2).

mu širu osnovu.⁵¹ Ove instrukcije pokazuju bojazan od intervencije nezadovoljnih elemenata preko ruskih političkih organizacija, ali i svesnu želju da se upravo nacionalno-političke tendencije iskoriste protiv drugih, na primer socijalnopolitičkih, u uslovima zaoštravanja revolucionog procesa. Ono što Živković nije htio da prihvati od svojih oficira meseca marta, to mu je, programski slično, iako uže, nalagao predstavnik srpske države u Rusiji da usvoji ni puni mesec kasnije. Osnovna oštrica nalazila se u ruskoj revoluciji i njenim organima, te je sve unutrašnje snage Korpusa, čak i opozicione, trebalo mobilisati protiv njihovih uticaja.

Zanimljivi su i predlozi predstavnika Jugoslovenskog odbora u Petrogradu, dr Ante Mandića, komandantu Korpusa. Veliki pesimist i antiboljševik u „ruskoj babiloniji“ i „pseudoslobodi“ s demoralizatorskim sklonostima, gde vojnički komiteti izmenjuju naredbe svojih generala i utiču na njihovo izvršenje, Mandić je preporučivao da se radi pomoću oficirskih komiteta, koji bi održavali dodir s russkim radničkim komitetima i nastojali da ih iskoriste; preko ovih komiteta trebalo bi povratiti u Korpus nekompromitovane disidente, a onda delegacijom ovih komiteta u Petrogradu s jednim memorandumom russkim političkim faktorima „obezvrijediti korake disidenata i njihovo brbljanje o federaciji“. Mandić je smatrao da je najveća greška disidenata bila obraćanje radničko-vojničkim sovjetima, kojima je spor u Korpusu došao kao poručen da Korpus razore svojim antimilitarizmom. Po Mandiću, pošto se ukloni nekoliko omrznutih oficira s Krfa, Srbijance bi trebalo zakloniti od raspri, te svuda isturati oficirske komitete.⁵²

IV — Rad ilegalnih komiteta vojnika socijaldemokrata u Korpusu do izbora legalnih komiteta

Potpuno nezavisno od političkog istupa oficira posle februarske revolucije i znatno ranije od oficira počeli su se ilegalno organizovati napredni vojnici i podoficiri Srbi, pod uticajem dobrovoljaca-socijaldemokrata.

Prvi ilegalni komitet konstituisao se u I diviziji još juna 1916. godine, radeći naročito protiv nečovečnog postupka srbijanskih oficira. U uslovima kada se batinom delila pravda vojnicima, nekolicina ra-

⁵¹ AVII, X—3—III, br. 16/25. Spalajkovićeve instrukcije Živkoviću telegramom br. 370 od 14./27. IV 1917.

⁵² Državni arhiv FNRJ (dalje: AFNRJ), Fond Jovana Jovanovića, fasc.: Razna akta Jugoslovenskog odbora, Mandićev izveštaj Odboru iz Petrograda 12/25. V 1917. — Po Mandiću, oficirima ipak ne bi trebalo prepustiti da izaberu redakcijski komitet *Словенског Југа*, da se ne bi javilo iskrivljavanje političke linije.

nijih pripadnika socijalističkog i sindikalnog pokreta skupljala se i savetovala kako da se zlu doskoči. Glavni inicijator organizovane borbe protiv terorizma bio je Sremac Radovan Mirković. Na Marsovom polju kraj Odese, juna 1916, održana je prva konferencija ovog kruga ljudi, na kojoj se raspravljalo o imperijalističkom ratu i revoluciji kao i o pitanju maltretiranja dobrovoljaca. Konferencija je donela odluku da se osnuju „Socijalistička revolucionarna agitaciona grupa“, a u njen komitet su izabrani: Radovan Mirković, kao sekretar, a Ljubomir Pribićević i zanatlija iz Rume Nikola Grulović, kao članovi.⁵³

Za vreme borbi u Dobrudži, pored mnogih drugih, propao je bez traga i Radovan Mirković. Po povratku sa bojišta, nastavljene su konferencije proređene pomenute grupe pripadnika radničkog pokreta. Rad na obnovi grupe tekao je sporo, pošto je uticaj odeskog proletarijata zamenjen uticajem palanke u koju su raspoređeni.⁵⁴ Ipak, koncem 1916. godine, u I diviziji postojao je već značajan politički rad, pod uticajem socijalista. Krojački radnik i već poznati socijalist Uroš Čonkić obrazovao je u svom puku partijsku socijaldemokratsku organizaciju i vodio je revolucionarnu propagandu.⁵⁵

Posle izbijanja februarske revolucije znatno se pojačala propaganda socijalističkih ideja i znatno su se zaoštreni odnosi između boračke mase i komandnog kadra u Dobrovoljačkom korpusu. Vojnici su s velikim interesovanjem pratili događaje u Rusiji i posebno pozdravili vest da će se obrazovati komiteti po jedinicama. Socijaldemokrati iz prištavskih jedinica saznali su da ruska Vojna komanda i štab Dobrovoljačkog korpusa nameravaju da I srpsku dobrovoljačku diviziju eventualno pošalju u Petrograd, u borbu protiv ruskih radnika. Da bi se ova namera omela, obrazovan je Akcioni komitet, u koji su ušli: Nikola Grulović, Sava Lazić i Somborac Jovan Šipoš. Prva odluka Akcionog komiteta bila je da se sazove ilegalni zbor srpskih vojnika voznesenskog garnizona. Zbor koji je održan sredinom marta (po starom kalendaru), i kome je prisustvovalo oko 500

⁵³ Prvu akciju izveo je Mirković u svom bataljonu protiv terorisanja vojnika; u znak protesta protiv loše hrane, pretureni su kazani. Drugu akciju izveli su Grulović i Pribićević u telefonskom odeljenju štaba divizije; vojnici su otkazali poslušnost, protestujući protiv šikana (Zavod za radnički pokret NR Srbije br. 13008, Autobiografija Nikole Grulovića od 31. XII 1954).

⁵⁴ Zavod za radnički pokret Srbije br. 13008. Autobiografija Nikole Grulovića od 31. XII 1954.

⁵⁵ Prema pismenom iskazu učesnika građanskog rata u Rusiji M. Pavlova, srpske vojne vlasti uhapsile su u vezi s ovim radom 47 ljudi, između kojih i Pavlova (И. Очак, н. н., 278). U arhivu Korpusa nema traga o ovom hapšenju. — Учесник oktobarske revolucije Ljuba Cukić iz Elemira (kraj Zrenjanina) seća se Uroša Čonkića, Žive Bugarskog i Ljube Lazovića, koji su bili politički aktivni još u zarobljeničkom logoru u Berezovci u Zabajkalu, pre stupanja u dobrovoljce (З. К., Чика Љуба видео Лењина, Зрењанин, 12. X 1957, 2).

vojnika, otvorio je Grulović. On je referisao i o teškom položaju radnika i seljaka pod carističkim feudalnim sistemom i o značaju revolucije. Osnovna parola Akcioneog komiteta bila je: nećemo da se mešamo u ruske stvari; imamo svojih unutrašnjih problema, u kojima treba da se izborimo za pravedno rešenje.⁵⁶

Nedelju dana kasnije, 21. III/3. IV održan je u krugu III bataljona IV puka drugi ilegalni zbor. Zbor je otvorio i predsedavao mu Nikola Grulović. Ovoga puta Grulović je govorio o političkim pitanjima Jugoslovena-dobrovoljaca, konkretno o zloupotrebama, utajama, krađama i ubistvima koja se vrše u Korpusu. Govorili su još Jovan Šipoš, koji je izlagao o vojničkoj disciplini, i narednik Banjanin Milan Nedeljkov, govoreći o odšteti koju vojnici treba da dobiju za nekakvu kašu, koju na ime hrane nisu primili. Zbor je odlučio da se traži ustanovljenje „vojničkih veća“ u Korpusu, i da se vojnicima podeli novac dobijen od prodatog vojničkog sledovanja. Pomenuta trojica došla su posle zbora u mesni radničko-vojnički sovjет radi sporazuma kako bi preko ovoga stupili u vezu s komitetom Odeskog vojnog okruga; interesovali su se da li i oni imaju prava na organizaciju komiteta po ruskom ustrojstvu. Posle ove posete, po odluci zbara, Grulović je otišao komandantu I divizije na raport, i u ime zbara podneo mu prednje zahteve.⁵⁷

Na raport komandantu I divizije izišli su sa Grulovićem Sremci Lazar Kordić i Ivan Lemajić, Banjalučanin Nikola Aleksić i Branislav Janković, iz okoline Kruševca, svi iz divizijske komore. Najpre je govorio Grulović o potrebi da sami vojnici među sobom izaberu, bez ikakvog mešanja oficira i podoficira, po četiri druga iz svake jedinice, koji će kao deputati izložiti komandantu divizije svoje žalbe i želje. Posle njega su pomenuta četvorica pojedinačno podržala ovaj predlog i svojim žalbama na svog komandira predstavljali najočigledniji primer o tome kakav bi karakter imalo traženo istupanje delegata iz jedinice pred komandantom divizije. Oni su se žalili da im zakida od sledovanja hrane, da ih stalno grdi i psuje da su marva a ne ljudi, da ih bije i da to dozvoljava i drugim oficirima pa i podoficirima, da ih nagoni da kradu seljacima seno za konje, jer su ovi zbog što ishrane mršavi. Bosanac Aleksić i Srbijanac Janković protestovali su protiv komandirove izjave na jednom zboru da su ljudi koji su po-

⁵⁶ Kao nap. 54. — Po Nikoli Gruloviću, Sava Lazić je doznao da se u štabu I divizije proučava da li je divizija spremna da prihvati zadatak; njemu je bilo jasno da to može biti ili odlazak u Petrograd ili pokret za front (В. Б., Го видел Ленина. Разговор со еден свидетел на Октомвриската революција, Нова Македонија, 12. V 1957, 2).

⁵⁷ М. Јах, н. н., 14; kao nap. 54. — Po Nikoli Gruloviću, ovom drugom zboru prisustvovalo je oko 3000 ljudi (В. Б., Го видел Ленина. Разговор со еден свидетел на Октомвриската революција, Нова Македонија, 12. V 1957, 2) odnosno 2500 (П. Пејатовић, Југословенки под заставом Октобра, Борба, 2. XI 1957, 5).

digli revoluciju u Rusiji germanofili i Jevreji, i da vojnici Korpusa ne treba da se povedu za njima. Prvi je tome dodao da je komandir uvek vikao na njih kad bi se žalili, govoreći da bi on bio u Francuskoj da se oni nisu javili za dobrovoljce, i neka se samo vrate u zarobljeništvo. Drugi se revoltirao kako se komandir predstavlja kao da je on Srbin i da samo on oseća za Srbiju. Ova dvojica su nagovestili i posledice postojećeg stanja: zbog komandirovog ponašanja vojnici svakog dana dezertiraju iz komande, te će se desiti ili da će svi pobeći ili da će se vojnici obratiti novoj vladii u Petrogradu, ako ovaj protivnik ruske slobode ne bude uklonjen.

Saslušavši ovaj raport, komandant divizije je odmah naredio da se sasluša izvestan broj vojnika. Preko svojih pouzdanika on je saznao za zbor koji je na Veliki petak održan u Bolgarki. U celokupnom pokretu on je video nakane „suviše rđavih ljudi sa strane“, te je odmah upotrebio sav svoj lični autoritet da ne ispadne kako ovi ljudi žele.⁵⁸

U međuvremenu, potpuno nezavisno od rada Akcionog komiteta, 16./29. marta u selu Žerebecu, gde je bio VI dobrovoljački puk, držali su zbor ruski socijalisti. Pokrenuti revolucionarnim govorima, 79 vojnika ovoga puka je pobeglo.⁵⁹ Napredni elementi među vojnicima i podoficirima i u II diviziji otpočeli su življi politički rad, koji se ogledao naročito u njihovom povezivanju s russkim radničko-vojničkim sovjetima i vojničkim komitetima. Od ovih prvih zborova vojnika pa sve do odlaska Korpusa iz Rusije vojnici i oficiri nalazili su se na raznim linijama političkog rada i istupali su sa raznim zahtevima: oficiri, pre svega Hrvati i Slovenci, sa nacionalno-političkim, a vojnici i neki podoficiri, pre svega vovodanski Srbi, sa socijalno-političkim i u duhu ruske revolucije.

Odluke drugog ilegalnog zbora u Bolgarki o uvođenju „vojničkih veća“ predstavljale su uopštavanje političke prakse koja je postojala u russkim vojničkim i naročito civilnim sovjetima u toku meseca marta. Izabrani delegati ne bi odigrali svoju ulogu pošto bi kolektivno izašli pred komandanta divizije, nego bi oni, silom činjenica, ostali da fungiraju kao izabrani vojnički predstavnici. Njihovo organizovanje kolektivnog istupanja značilo bi stvarno posebno stvaranje vojničkog sovjeta, kao i ostvareno pravo da vojnici smenjuju (ako ne i da biraju) svoje prve prepostavljene. Tih dana, međutim, izašla je naredba ruske Vrhovne komande o ustrojstvu vojničkih komiteta, nešto drukčije organizovanih nego civilni sovjeti, te se i ilegalno revolucionarno rukovodstvo u štabnim jedinicama I divizije prilagodilo nastaloj situaciji i napustilo obrazac russkih civilnih sovjeta.

⁵⁸ AVII, X-47-I, br. 10/2. Akt komandanta I divizije komandiru divizij-ske komore sa Pov. A. Đ. br. 1987 od 6/19. IV 1917. sa saslušanjima četvorice vojnika komore.

⁵⁹ Kao nap. 15. — Bežali su pre svega Hrvati i Slovenci.

Akcioni komitet u I diviziji, koji se proširio na sedam članova, doneo je odluku da se sprovedu ilegalni izbori za komitetsku organizaciju. Namera komande Korpusa i nižih jedinica bila je da se izbori održe pod kontrolom vojnih vlasti i da se izaberu takvi komiteti koji bi pokorno izvršavali svako naređenje. Ilegalni izbori za četne komitete i „vojnička veća“ (verovatno: pukovski i viši komiteti) obavljeni su 12/25. aprila, a 14/27. aprila održano je prvo zasedanje „vojničkih veća“ u selu Bolgarki na Donu. Na zasedanju veća bilo je 66 delegata i preko stotinu gostiju. Na dnevnom redu bila je diskusija o ciljevima oslobođilačke borbe, o budućem radu veća i o učešću na proslavi Prvoga maja. Savetovanju je predsedavao Nikola Grulović. Diskusija je bila vrlo živa. Istaknuto je da je put Srba i Jugoslovena onaj kojim ide ruski i svetski proletarijat, i da bez socijalnih sloboda, za koje se bori radnička klasa, ne može biti nacionalnog oslobođenja. Zasedanje je zaključilo: a) da se naredba ruske Vrhovne komande o uvođenju komiteta proširi na Dobrovoljački korpus; b) da se za krađu sledovanja i vojničke spreme krivcima sudii; c) da se za streljanja i batinanja predaju суду pukovnici Dragutin Lazarević, dr Dragoslav Popović, major Majstorović i drugi. Savetovanje je donelo i značajnu odluku da se jedinice I divizije pozovu da učestvuju na proslavi Prvoga maja.⁶⁰

⁶⁰ Kao nap. 54; *Наша у Октобру, Борба*, 1—3. V 1957, 11. — Ljuba Cukić pominje među vojničkim deputatima pored Grulovića i Nikolu Kovačevića, Vojsislava Gojkovića i sebe (З. К. Чика Љуба видео Лењина, Зрењаник 12. X 1957, 2). Petar Hrtković takođe pominje ilegalnu političku organizaciju u Korpusu, koju, neobavešten, naziva „neka organizacija Komunističke partije“ (Zavod za radnički pokret Srbije, Sećanja Petra Hrtkovića iz Zemuna na dogadaje iz oktobarske revolucije — neregistrovano). — Postoji i službena verzija o toku ovog zbora, od strane vojnika koji su prisustvovali sastanku, a onda o njemu obavestili vojne vlasti Korpusa. Zbor se održavao u seoskoj opštinskoj kući i trajao je od 10 časova uveče do jednog sata posle ponoći 15/28. aprila. Srbijancima i verovatno drugim manje pouzdanim elementima bio je zabranjen pristup, odnosno zatečenima je prečeno smrću. Inače, na zboru su zastupljeni vojnici iz svih jedinica divizije. Podnosi su tužbe i žalbe protiv srpskih oficira. Navodili su da su oficiri ubijali vojнике i potkradali ih, zbog čega su vojnici gladovali. Tužili su se i protiv pukovske konjice. Zbor je rešio da se tužbe podnesu ruskim vlastima u Odesi. Jedan narednik sa šiljatom bradom je predložio da podnesene pismene žalbe budu kod njega, a on će ih prevesti na ruski i čuvati ih; ako bi njega zatvorili tražio je da svi budu na njegovoj strani. Tada već poznati revolucionar Nikola Kovačević govorio je da će se država sa oslobođenim krajevima zvati Jugoslavija (u koju je uključivao Bosnu i Hercegovinu) i da njoj neće biti potreban ni kralj Petar ni gedže-žandarmi. Pomenuti narednik je zatim predložio da bi dobro bilo da Kovačević kao Bosanac ode u Berezovku da pobuni Bosance i Hercegovce kao i ostale dobrevoljce koji žele da ostanu u Korpusu; trebalo je da što više dobrevoljaca izade iz Korpusa (AVII, X-16-II, br. 10/2, list 7 i 8).

Osetivši da se vojnici ilegalno organizuju, komande jedinica počele su da progone socijaldemokrete i napredne vojнике. Po Nikoli Gruloviću, neki od ovih su ubijeni.⁶¹

V — Izbori i obrazovanje legalnih komiteta. Reagovanje kod komandnog kadra i po jedinicama na naredbu o uvođenju komiteta

Naredba o izboru članova i o obrazovanju legalnih komiteta izazvala je novu uznemirenost po jedinicama. U nekim pukovima su komiteti odmah izabrani, dok u nekim drugim jedan deo vojnika bio je za komitete, dok je drugi bio protiv. Ruske revolucionarne vlasti budno su pratile kako se komiteti uvođe u Srpskom korpusu, čije je stvaranje omogućio stari režim, te su zahtevale da se proces obrazovanja svih komiteta ubrza.⁶²

U proslavljenoj I diviziji bilo je najviše kolebanja. U I puku izbori za članove četnih komiteta vršeni su 16/29. aprila bez teškoća i neposredno, na četnim zborovima; jedino što su se tri čete II bataljona nalazile na radu. Pukovski komitet izabran je 18 IV/1. V taj način što su oficiri celog puka na sastanku izabrali šest drugova, a članovi četnih komiteta vojnici i podoficiri njih dvanaest. Još istoga dana pukovski se komitet saštao, za svog predsednika izabrao jednog kapetana Srbijanca i tri delegata za divizijski komitet.⁶³ Izbor je slično obavljen i u II puku. Komandant I divizije, pukovnik Đurđ Josifović bio je neprijatno iznenaden ovom brzinom u I brigadi, te je brigadi uputio akt o tome kako se čudi da pukovski komitet II puka traži hitno sazivanje divizijskog komiteta, iako mu nisu dostavljeni ni spiskovi četnih i pukovskih komiteta. Ovo komandantovo zatezanje samo je trebalo da uspori opšti tempo obrazovanja komiteta u I diviziji.⁶⁴ On sam je 20. IV/3. V izvestio da je dotada formiran komitet samo u divizijskoj komori i municipijskoj koloni, jer drugi izveštaji nisu prispeli. Ipak, odmah je javio da deo vojnika ne želi komitet, smatrajući da kad je sloboda, da ne mogu biti naterani da biraju. Josifović nije znao kako će se postupiti u jedinicama gde su zastup-

⁶¹ Југословени под заставом Октобра, Борба, 2. XI 1957, 5.

⁶² Копија, 170—1.

⁶³ AVII, X-20-I, br. 19/I. Akt komande I puka O. br. 351 od 19. IV/2. V 1917. komandantu I brigade iz Berezovke. — Prvi puk su nazivali „boljševičkim“ (AFNRJ, fond Jovana Jovanovića, Razna akta Jugoslovenskog odbora, Izveštaj dr Kolombatovića iz Odese od 10. VII 1917). Raspoloženje kao u ruskim jedinicama zapazio je u letu 1917. u II puku A. Ђурић (n. d., 112), prema kome je disciplina u II diviziji bila bolja. U III puku komiteti su imali čvrstu vlast.

⁶⁴ AVII, X-14-III, br. 16/I, list 7. Akt I divizije O. br. 1255 od 21. IV/4. V 1917. komandantu I brigade i njegov odgovor sa O. br. 420 od 22 IV/5. V. Pomenuti spiskovi nigde nisu traženi, a lica izabrana za divizijski komitet odmah su poslata štabu Korpusa, tako da se ovaj komitet mogao sastati.

ljena oprečna gledišta o komitetima: koliko tu delegata birati i s kakvim ovlašćenjima i dužnostima.⁶⁵

U IV puku bilo je najviše muka oko uvođenja komiteta. Više od pola puka nije htelo da glasa. Motivacija im je bila: žele i dalje da se upravljuju po pravilima srpske vojske, koja nikakve komitete ne poznaju; imaju poverenje u starešine, koji se brinu o njihovim potrebama. Kod ostalih četa u svakom vodu izabran je po jedan član za četni komitet. Neki vojnici su bili na poljskim radovima, te se izbor neizbežno mora ponoviti.⁶⁶ U dve jedinice izbor je okvalifikovan kao nepravilan, jer su vojnici izabrali više članova nego što im je priпадalo po brojnom stanju vojnika koji su se trenutno zadesili na licu mesta; tu su vojnici upućeni na ponovni izbor. U puku su se javili trzavice i zaoštreni stavovi o mogućnosti izbora pukovskog komiteta. Komandant puka, koji je otvoreno bio protiv komiteta, tražio je da se odmah regulišu sledeća pitanja: „1) da li imaju pravo od strane jednog dela jedne jedinice (polovine ili trećine) izabrani članovi da funkcionišu, kao četni komitet — komitet odeljenja — ma da ostali deo vojnika neće komitet; 2) da li imaju pravo do sada izabrani komiteti da biraju članove za pukovski komitet u onom broju, koliko članova na dionične jedinice koje su komitet birale pripada i da li će se moći smatrati na ovaki način izabrani deo pukovskog komiteta kompetentnim da funkcioniše u ime onog dela puka od koga je izabran, — ili se pukovski komitet ne može birati, pošto veći deo puka neće komitete“.⁶⁷

Od interesa je navesti kako je izbor komiteta tekao u nekim četama IV puka. U 2. četi I bataljona od strane oficira nije mogao biti izabran član četnog komiteta, jer su svi bili na radu. Od 86 vojnika po spisku birala su prisutna 52, i izabrala su trojicu između sebe. Ovu je zgodu iskoristilo devet vojnika (osam Hrvata i jedan Slovenac) da izjave da žele da se predvedu komandantu puka na raport, pošto su izgubili volju da dalje ostanu kao dobrovoljci, i ne žele da ikoga biraju. Dvadeset pet vojnika (Bosanci, Ličani, podanici Kraljevine Srbije) nije htelo nikakav komitet, jer su imali poverenje u svoje oficire.⁶⁸ Pozitivnih glasova bilo je, dakle, svega 18, što čini samo oko 35% prisutnih ili oko 21% ukupnog brojnog stanja. To je bilo 15/28. aprila. Dva dana kasnije, tri vojnika izabrana za članove komiteta izašla su na raport i u ime vojnika izjavila da ne mogu ići na

⁶⁵ AVII, X-14-III, br. 16/3, list 1. Živkovićev telegram O. br. 879 od 20. IV/3. V komandantu I divizije, i odgovor ovoga O. br. 1253 od istoga dana.

⁶⁶ AVII, X-26, br. 1/4, list 24-26. Naredba br. 324 komandanta IV puka za 18. IV/1. V 1917.

⁶⁷ AVII, X-14-III, br. 16/2, list 1. Akt komandanta IV puka O. br. 634 od 19. IV/2. V 1917. komandantu I divizije.

⁶⁸ AVII, X-29-II, br. 18/1 v, list 8. Izveštaj komandira 2. čete I bataljona IV puka od 15/28. i 20. IV/3. V 1917.

radove dok se ne reši pitanje komiteta. Komandir ih je odbio, rekavši da još nemaju prava računati da su kompetentni, nego je zahtevaо da prenesu vojnicima koji su ih izabrali da iz svoje sredine odrede dvojicu, koji će istupiti na raportu.⁶⁹ Kada je prošlo još dva dana, u četu se vratila jedna partija sa radova. Dvojica izabrana u komitet (Banaćani Živa Ištvanov i Branko Urošević) u ime svih 82 vojnika čete podnela su komandiru peticiju o obrazovanju četnog komiteta. Da ih zastraši, komandir ih je zadržao na pismenom isleđenju, zahtevajući da se izjasne hoće li njih dvojica ispuniti naređenje da podu na rad. Obojica su potpisala da neće. Komandir ih je zatvorio, izuzeo od izbora i zakazao zbor za biranje komiteta. Svi 90 vojnika jednoglasno je izabralo samo ovu dvojicu smelih Banaćana, a trećeg ranije izabranog člana komiteta nije.⁷⁰ Na očigledne mahinacije četnog komandira i raniji kolebljivci i „dobrovoljački svesni“ su se radikalizovali, i izabrali dva, kako će se videti, revolucionarna druga.

U 4. četi istoga bataljona stvar se pri izboru vrtela oko pitanja ishrane. Pošto četa nije bila sigurna da će se sama, tj. preko komiteta bolje hraniti, pristala je da sve ostane po starom. U 3. četi istog bataljona na tri poziva komandira čete vojnici su ponovili da ne žele komitet u četi. U mitraljeskoj četi vojnici su odbili izbor članova komiteta, izjavljajući da će se svi starati da jedni drugima posluže za primer, i da će starešinama dostavljati imena nedisciplinovanih drugova. Vojnici Srbijanci u 2. četi III bataljona pristajali su da biraju komitet jedino ako su komiteti uvedeni i u trupama na Solunskom frontu.⁷¹ S obzirom da su čete u nacionalnom i pokrajinskom smislu bile uglavnom izmešane, držanje vojnika je u najvećoj meri zavisilo od četnih komandira, koji su bili Srbijanci, prečanski Srbi kao i Hrvati i Slovenci.

Nacionalno najpouzdaniji elementi (u prvom redu Bosanci) u jedinicama pod komandom Srbijanaca i prečanskih Srba, koji su bili protiv uvođenja komiteta, onemogućavali su izbor komiteta. Sasvim je prirodno da je takva situacija bila, na primer, u tzv. komandama stana, odeljenju koje je bilo sastavljeno od proverenih elemenata i služilo za obezbeđenje štaba i u izvesnom smislu za policijsku službu. Prilikom izbora komiteta u ovoj jedinici I divizije jedan narednik i jedan redov izneli su razloge s kojima je uvek štab nastupao: kontrola nad starešinama koji su svoje staranje potvrdili u borbi nije

⁶⁹ AVII, X-59-I, br. 20/2. Akt komandira 2. čete I bataljona IV puka od 17/30. IV 1917.

⁷⁰ Isto, br. 19/11, list 3 i 4; AVII, X-29-II, br. 18/1b, list 6. Izveštaj komandira 2. čete I bataljona IV puka od 20. IV/3. V 1917. Vidi i: D. Radulović, *Na talasima Oktobra, Narodna armija*, 24. X 1957, 6.

⁷¹ AVII, X-29-I, br. 18/1 v, list 11, 9. 30 i 26. U 4. četi nije pre toga tražena neka kaša, kao u drugim četama, već su vojnici s poukom ispratili iz svoje sredine one koji su dolazili da ih podgovaraju.

potrebna; komiteti će izazvati nerede i delezorganizaciju; Korpus je sam po sebi zasnovan na demokratskim i slobodarskim načelima.⁷² U policijskoj četi iste divizije polovina vojnika izabrala je četni komitet od dva člana, dok druga polovina vojnika nije htela da bira komitet s obrazloženjem da imaju poverenja u pretpostavljene starešine.⁷³

U komandi za vezu I divizije vojnici nisu pristajali da biraju na način na koji im je naređeno. Traženo je da izaberu samo jednog delegata za člana komiteta štabnih jedinica divizije, s obzirom da su zasebni kao jedinica samo u pogledu stručnog rada. Vojnici su odbili da obave izbor dok se tačno ne izveste da li se kod Rusa odgovaraajuća jedinica smatra zasebnom. Posle diskusije su ipak izabrali tri delegata u slučaju da su u pravu.⁷⁴ Vojnici ove tehničke jedinice, u većoj meri zanatlige i radnici nego u drugim četama, žezeleli su komitet, ali su znali ako štab divizije bude u malim prištabnim odeljenjima određivao kriterije, da se takav komitet neće boriti za interes vojnika.

U II diviziji, koja nije bila u borbama u Dobrudži i koja se uopšte nije odlikovala naročitim borbenim elanom, izbori komiteta protekli su bez teškoća. Tu je bilo drugih pojava, — da vojnici neće da biraju komitet nego da traže da idu u zarobljeništvo.⁷⁵ Već 2/15. maja komandant ove divizije mogao je da izvesti da su ne samo obrazovani četni i pukovski komiteti nego da su i otpočeli sa radom; izbori za komitete sitnih prištabnih jedinica upravo su bili u fazi obrazovanja.⁷⁶ Zanimljivo je da je i ovde najviše zapinjalo pri štabu divizije, umesto da se u ovim komandama prednjači; mora da su i tu oficiri sa Krfa, kao članovi štabova, kočili stvari, svakako pomoću elementa koji je delom bio pouzdaniji. Organizovanju centralnog komiteta za II diviziju „radi održavanja veze sa građanstvom i rešavanja svih pitanja unutrašnje prirode“, prišlo se tek 12/25. maja.⁷⁷ Komiteti ove divizije

⁷² AVII, X-14-II, br. 16/1, list 1. Komandant stana komandantu I divizije sa O. br. 667 od 17/30. IV 1917.

⁷³ AVII, X-14-II, br. 16/1, list 10. Izveštaj komandira potporučnika Avda Hasanbegovića štabu I divizije 17/30. IV 1917.

⁷⁴ AVII, X-14-II, br. 16/1, list 11. Zastupnik komandira potporučnik Mih. Pajić komandantu I divizije sa Pov. br. 12 od 17/30. IV 1917.

⁷⁵ Tako je, na primer, bilo u 3. četi II bataljona VI puka, gde se cela četa izjasnila u ovom smislu (*Kopnyc*, 170).

⁷⁶ AVII, X-1-I, br. 2, list 79 i 95 od 23. IV/6. V i 2/15. V; X-2a, br. 1, №-165 od 2/15. V. Akt II divizije Đ. br. 715 od 1/14. V 1917. — Treba naglasiti da je ruska naredba №-51 vrhovnog glavnokomandujućeg čitana u VII (hrvatskom) puku, ali tek 21. V/3. VI, svakako kad su se pojavili novi momenti (AVII, X-66, br. 1/2. Naredba br. 212 komandanta VII puka za 21.V/3. VI 1917).

⁷⁷ AVII, X-39-I, br. 1/1, list 62. Akt komandanta II divizije Pov. Đ. br. 1248 od 12/25. V 1917. — Poslednji arhivski podatak o komitetima u II diviziji odnosi se na izbor pukovskog komiteta VII puka 2/15. jula 1917 (AVII, X-66, br. 1/3. 1, 31, naredba br. 259).

nisu bili od većeg značaja, pošto se II divizija uskoro stvarno raspala, odnosno ostala bez ljudstva.

Komandant Dopunskog bataljona nije postupio po naređenju o obrazovanju komiteta, jer je u to vreme „na licu“ imao oko 500 ljudi odnosno ostala bez ljudstva.^{77a}

Kada su prvi izborni rezultati u elitnoj I diviziji pokazali nejedinstven stav i smutnju po nekim četama, sam komandant Korpusa našao se pobuđen da svoje namere sa osnivanjem komiteta objasni „svesnim“ elementima. U svom pismu komandantu I divizije on je pisao: „Naredbu № 157 izdao sam u cilju stišavanja opšte uzbudenošt i kod Rusa i kod naših vojnika u ovom vremenu. Ova je naredba obavezna za sve jedinice a njeno izvršenje ne treba da smeta i onim vojnicima, koji u načelu nisu za komitetsku organizaciju. U onim jedinicama, u kojima vojnici, svesni svog visokog dobrevoljačkog poziva, smatraju da je zavođenje komiteta izraz nepoverenja prema starešinama, rad ovih komiteta biće samo od još veće koristi za disciplinu i red; ovakvi komiteti neka posluže za primer ostalim komitetima u diviziji“.⁷⁸

Na urgenciju komandanta Korpusa komandant I divizije je 29. IV/11. V odgovorio da su gotovo u svim jedinicama divizije obrazovani komiteti, sem u divizijskom štabu, gde su jedni za a drugi protiv komiteta. S obzirom da je u međuvremenu veliki broj vojnika istupio iz divizije, obrazovanje komiteta prištabskih jedinica odloženo je da se završi pri novoj popuni sastava. Ovo je učinjeno i za III puk, koji se nalazio na prolećnim poljskim radovima, kao i za IV, koji se

^{77a} U svojim uspomenama oficir-dobrovoljac iz VII puka Vekoslav Fon, pisao je da su dobrevoljački pukovi bili prisiljeni da uvedu komitete, ali da su oni „ostali samo na papirju“ (*Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918*, Ljubljana 1936, 730). Suprotno od njega, A. Čuprih (n. d., 50–1, 53), član komiteta VIII puka i svih viših komiteta precenjuje vlast komiteta u Korpusu i njihovu kontrolu nad starešinama. Po njemu u četne komitete nisu ulazili oficiri, a pukovske komitete birali su zajednički oficiri i vojnici opštim, neposrednim i tajnim „glasanjem“. O izborima za pukovski komitet u VIII puku on je pisao: „Ova tri dana dogovaralo se i agitovalo. Ma koliko da naš puk nije osećao potrebu za jednom ovakvom ustanovom, koja se po našim pojmovima nije slagala sa osnovnim načelima na kojima počiva vojska, u kojoj mladi bez pogovora treba da sluša starijega, ipak su ovi izbori uneli mnogo živosti među vojниke“. Đurić pominje razne kandidatske liste po kojima se glasalo. Biranje komiteta u VIII puku i u II diviziji bilo je postupno, bez kampanje i nervoze, prema naređenjima.

⁷⁸ AVII, X–1–I, br. 2, list 6 od 21. IV/4. V 1917. On je tražio da mu se odobri da izbore obustavi još za neko vreme. Komiteti su u bataljonu obrazovani uoči sazivanja korpusnog komitetskog zbora, i ulazili su u sastav tzv. trećeg divizijskog komiteta.

⁷⁹ AVII, X–14–III, br. 16/6, list 1. Gen. Živković sa O. br. 885 od 21. IV/4. V 1917. komandantu I divizije. — Komandant I divizije je u vezi s tim naredio „da se komiteti u svima jedinicama izaberu pa hteli ih vojnici ili ne“ (AVII, X–1–I, br. 2, list 75).

delom nalazio na radovima a delom je bio protiv komiteta.⁸⁰ Jednu objektivnu situaciju pukovnik Josifović je gledao da iskoristi te da pitanje izbora komiteta odloži u nedogled.

Pukovnik Josifović je posebno bio osetljiv na rad divizijskog komiteta. Iako su samo dva puka izabrala četne i pukovske komitete, odmah je obrazovan i divizijski komitet, sastavljen od oficira, činovnika i vojnika. Na ovaj komitet vajkao se komandant divizije: „Ovaj komitet funkcioniše i uzima na sebe vrlo nezgodnu ulogu kontrolisanja svega rada u diviziji. Po mom mišljenju, postojanje ovog komiteta ne odgovara potrebama ove divizije ni prikazu Verhovnog Glavnokomandujuščeg № 51 od 30 marta o. g., i molim za dejstvo preko štaba Odeskog Vojnog Okruga za naređenje da se ovaj komitet kao nepotreban ukine.“ Josifović je čak razmišljao da sâm ukine ovaj komitet, pozivajući se na vladajuće prilike, ali je našao da bi to bilo nezgodno.⁸¹ Slično su, samo manje otvoreno, reagovali komandanti pukova protiv svojih pukovskih komiteta.

Posavetovan od komandanta Korpusa o mogućnosti korisne upotrebe komiteta, komandant I divizije pokušao je da iskoristi jedan „dobrovoljački svestan“ pukovski komitet da bi se rešio divizijskog komiteta. Odmah po svom konstituisanju, pukovski komitet II puka, naime, još 19. IV/2. V zatražio je da se sazove divizijski komitet da bi se predložilo da divizija nosi raniji naziv I srpska dobrovoljačka divizija (umesto: skoro uvedenog: I dobrovoljačka divizija Srba, Hrvata i Slovenaca). Kao što se vidi, pukovski komitet II puka 19. IV/2. V ne samo da je priznavao nego je čak samoinicijativno podsticao rad divizijskog komiteta. Deset dana kasnije stvar se izmenila, svakako na potajnu intervenciju samog Josifovića. U izveštaju o obrazovanju komiteta, naime, Josifović je izjavio: „II puk traži saziv komitetâ da bi obelodanio austro-ugarsku akciju. Traži ukidanje samozvanog ruskog divizijskog komiteta.“⁸² Izgleda da je namerno stavljena nejasna formulacija. Ruski divizijski komitet u I diviziji nije nikad postojao; jedino su ruska odeljenja pri diviziji imala svoje ruske komitete, čije su predstavnike slali u opšti divizijski komitet. Verovatno je ovo aluzija na divizijski komitet, u kome su deputati ruskih komandi bez ikakve sumnje najviše smetali Josifovićevoj samovolji. Jer, inače, kako (ako ne u divizijskom komitetu) razumeti da je komitet II puka mogao biti čime povređen i zainteresovan delovanjem nekog paralelnog ruskog divizijskog komiteta.

Želeći da se osloboди nadzora divizijskog komiteta, komandant I divizije je smisljeno potegao i jedno pitanje načelne prirode, u čemu se s njim morao složiti štab Korpusa. Radilo se, naime, o učestovanju Rusa iz jedinica dodatih dobrovoljačkim divizijama u radu

⁸⁰ AVII, X-14-II, br. 16/2. Komandant I divizije sa O. br. 1278 komandantu Korpusa.

⁸¹ Isto.

⁸² AVII, X-1-I, br. 2, list 91; X-2a, br. 1, №—947 od 30. IV/13. V 1917.

viših komiteta Dobrovoljačkog korpusa. To učestvovanje moglo je značiti samo jačanje revolucionarnih uticaja, a to su svi srbijanski zapovednici želeli da uklone i iskorene. Zbog toga se Živković službeno obratio ruskim vojnim vlastima, ističući da je Rusima pri Korpusu omogućeno da obrazuju svoje četne i pukovske komitete svojih komandi, ali da se ne obavezuje da njihovi delegati učestvuju u divizijskim komitetima i u korpusnom zboru; ruski komiteti imajuće pravo da naviše stupaju u vezu, ali s odgovarajućim ruskim organizacijama u garnizonima, i to u vezi sa uslovima i pojavama koji se odnose na njihov život u sklopu Dobrovoljačkog korpusa; veza s ovim ruskim organizacijama postići će se na taj način što će se na korpusnom zboru Dobrovoljačkog korpusa deputati izabrati i specijalno poslati u te organizacije.⁸³

Štab Odeskog vojnog okruga morao je zapaziti da se izigrava stvar s uvođenjem komiteta u Dobrovoljačkom korpusu. Zato je 13/26. maja naredio da se, shodno novom naređenju, pored izbora četnih i pukovskih komiteta izaberu i disciplinski sudovi.⁸⁴

Situacija s komitetima u I diviziji, međutim, nije krenula s mrtve tačke ni sredinom maja. Josifović se pozivao na ranije razloge (deo ljudstva na poljskim radovima, privremena popuna iz I brigade u jedinicama pri diviziji tek od pre nekoliko dana). Zanimljiv je, međutim, njegov tadašnji stav u odnosu na pitanje divizijskog komiteta, kome je on negirao svako postojanje.⁸⁵ Izgleda da je Josifović sporazumno radio s nekim komandantima pukova, pre svega s pukovnikom Trebinjcem iz IV puka i sa komandirima prištabnih odeljenja, koje je stalno imao pod rukom, da se upućivanjem vojnika na radove i zatezanjem u nekim jedinicama izazove nepotpuni izbor po pukovima, te da nepotpuni izbor pukovskih komiteta bude izgovor da se ne prizna kao divizijski komitet onaj na koji se još 29. IV/11. V Josifović žalio i tražio njegovo ukidanje. Ova sračunata Josifovićeva ignorancija divizijskog komiteta, pa možda i njegovo rasturanje, predstavljali su tada bez sumnje vrlo smeo korak.

Komandant I divizije nateran je da pristupi obrazovanju divizijskog komiteta tek kad je 17/30. maja komandant Korpusa izdao

⁸³ AVII, X-1a-II, br. 9; X-43-IV, br. 51/1. Živkovićev akt O. br. 1079 od maja 1917.

⁸⁴ AVII, X-1-I, br. 2, list 113. Naredenje vrhovnog glavnokomandujućeg od 18/29. IV 1917. — Posle ovoga komandant Korpusa je 18/31. V ponovo urgirao kod komandanta I divizije, pozivajući se na ruski protest (isto, list 118; AVII, X-14-III, br. 16/13, naredenje O. br. 1068).

⁸⁵ AVII, X-14-III, br. 16/11, list 2. Komandant I divizije komandantu Korpusa № 1321 od 16/29. V 1917: „Iz iznetih razloga nije obrazovan divizijski komitet, koji bi trebao da ima predstavnike svih jedinica u diviziji, te da bi isti pravilno mogao da funkcioniše.“ — Opet je pukovnik Trebinjac sa IV pukom bio glavna smetnja, jer, po njegovom izveštaju od 15/28. V, pukovski komitet IV puka nije izabran „pošto je jedan deo puka bio rasturen po poljskim radovima“ (isto, list 1).

naređenje o obrazovanju korpusnog komitetskog zbora sa 22. V/4. VI, na kome bi morali biti i delegati I divizije, snabdeveni punomoćjem divizijskog komiteta. Tada je stvar u I diviziji za svega četiri dana izvedena od najnižih do najviših komiteta.⁸⁶ Tek, dakle, kad je komandant Korpusa pristao da mu korpusni komitet unešteko smanji slobodu dejstva, s tim se morao pomiriti i komandant I divizije.

Divizijski komitet manjih jedinica pri štabu Korpusa takođe je, kao rezerva za manevrisanje oko odlaganja sazivanja korpusnog zbora, konstituisan poslednjeg dana. Za predsednika je izabran jedan pukovnik, za potpredsednika potporučnik, a za sekretara jedan podnarednik; za delegate, pak, za saziv korpusnog zbora, pomenuti pukovnik, jedan narednik i jedan kaplar.⁸⁷

Korpusni komitetski zbor održavao se u Odesi vrlo dugo, od 22–31. V/4–13. VI, i to u uslovima kada je osnovna vojnička masa, nezadovoljna životom i ciljevima Korpusa, već izašla iz njegovog sastava; između izašlih blizu 13.000 vojnika nalazili su se i revolucionarni elementi.⁸⁸ Tada se komanda Korpusa mogla osmeliti da komite potpuno potčini komandantima, i da od njih načini puku formalnost, da se ne bi izazivale ruske vlasti i revolucionarne organizacije. Ultimativni prelazak korpusnog komitetskog zbora na rad to najrečitije pokazuje. Evo kako je o tome zabeležio *Slovenski Jug*: „Svima odlukama i raspravama pojedinih pitanja prethodila je na prvoj sednici posle izbora prezidiuma, opšta izjava delegata zbora, da rad zbora i komiteta ostalih jedinica apsolutno i bez izuzetaka mora biti uslovjen održanjem vojničke poslušnosti i discipline, a isto tako i potpunim poverenjem svojih starešina. Polazeći sa takvog gledišta i čvrstog uverenja o neophodnosti priznanja takvih principa u vremenu trajanja svetskog rata, zbor je pristupio radu i doneo drugu odluku, da ni jedna rezolucija zbora ne sme nositi u sebi klicu naredjenja ili ultimatuma starešinama, nego samo izraz želja, raspoloženja

⁸⁶ Za 18. maj naređen je izbor četnih odnosno pukovskih komiteta tamo gde još nisu obrazovani; za 19. V predviđen je izbor opštег pukovskog komiteta za prištabske komande i izbor delegata za divizijski komitet; za 20. V određeno je obrazovanje divizijskog komiteta; za 21. V planiran je izbor delegata za korpusni komitetski zbor. (AVII, X–14–III, br. 16/12, list 3. Naređenje komandanta Korpusa br. 215 sa AĐ br. 9960 od 17/30. i naređenje komandanta I divizije sa O. br. 1333 od 18/31. V 1917).

⁸⁷ AVII, X–43–I, br. 24/13. Predsednik komiteta pukovnik dr Mil. Žerajić komandantu Korpusa 21. V/3. VI 1917 (bez broja). Ovaj divizijski komitet obuhvatio je sledeće prištabske jedinice: Dopunski bataljon, provijantski transport, municipijski bataljon, Štab Korpusa, ruski mitraljeski park II divizije na železničkoj stanici Dačnaja, korpusno stovarište opreme i dva provijantska magacina (AVII, X–25, br. 2, list 149. Naredba komandanta Korpusa br. 182 od 18/31. V 1917).

⁸⁸ O disidentskom pokretu vojnika vidi ukratko: *Korpus*, 164–75; Н. Грулов и ћ, *Дисидентски покрет*, *Савременик*, br. 6/1957.

i mišljenja o tome ili drugom predmetu, ostavljajući potpuno konačno rešenje nadležnim starešinama, kao odgovornim faktorima.”⁸⁹

Korpusni zbor kao neodgovorni faktor počeo je sledećeg dana rad, uzimajući „u raspravu pitanja shodno naredbi Štaba ove Komande AĐ. br. 10128 od 23. maja“. Prva i stvarno glavna tačka dnevnog reda bio je izbor delegata korpusnog zbora za vezu s ruskim organizacijama. Izabrani su predsednik korpusnog zbora pukovnik dr Mil. Žerajić, u punom smislu reči čovek štaba Korpusa, i jedan redov. Druga tačka je sa više pitanja obuhvatala unutrašnji život Korpusa, ali „pitanja od opštег značaja po Korpus i odnos prema ruskim organizacijama“. Zbor je osudio oficire-disidente i njihov rad na rascepu i uništenju Korpusa i dao mišljenje da se oni više ne primaju u Korpus. Zbor se nije mogao smatrati nadležnim za usvajanje predloga komiteta II puka da I divizija zadrži stari naziv (srpska, a ne: Srba, Hrvata i Slovenaca). U invalidskom pitanju rešeno je da se predloži prikupljanje priloga od mesečnih plata, proporcionalno činu. U pogledu morala i discipline zaključeno je da uvođenje komiteta ne sme uticati na red u vojski. U pitanju odnosa oficira i vojnika predloženo je da oficiri sami porade na zблиženju s vojnicima kao i da se pobrinu da usavrše vaspitanje vojnika kad je reč o vojničkim dužnostima. Rešeno je, dalje, da se prestane s objavljivanjem imena oficira-disidenata u *Slovenskom Jugu*, što je činjeno iz pakosti i osvete da se naškodi porodicama tih ljudi u domovini. Najzad, upućeni su pozdravi ruskoj i srpskoj vladai, londonskom Jugoslovenskom odboru i prof. Masariku, kao predsedniku čehoslovačkog nacionalnog saveta, radničko-vojničkom odnosno oficirskom sovjetu Petrograda i Carskog Sela i sevastopoljskom sovjetu armije, flote i radnika. Kada je jedan kaplar predložio da se zbor javi i „predstavništvu ili narodu crnogorskem“, predlog je prihvaćen u tom smislu da se preko *Slovenskog Juga* stupi u vezu sa Crnogorskim odborom za narodno ujedinjenje.⁹⁰

Davanje predloga i zauzimanje stavova učinjeno je vrlo ponizno. „Sve odluke o navedenim pitanjima, pisao je *Slovenski Jug*, zbor

⁸⁹ Словенски Југ, 10. VI 1917, 3. O tome A. Ђурић (n. d., 64) piše sledeće: „Dogovorili smo se da svu vlast i moć koju nam revolucione regule daju okrenemo u svesrdnu pomoć generalu Živkoviću kod ruskih revolucionih vlasti i njihovih raznih komiteta, koji radije razgovaraju sa komitetima, nego sa komandantima“.

⁹⁰ AVII, X-43-I, br. 24/20. Predsednik korpusnog zbara puk. M. Žerajić komandantu Korpusa od 1/14. VI 1917 (bez broja); DASIP, JO-I, Pov. J. br. 603. Telegram puk. Žerajića Pašiću, iz Odese 24. VI/7. VII 1917. Pukovnik Žerajić, pored majora V. Maksimovića, kapetana Majstorovića i nekih drugih oficira pri štabu, spadao je u grupu ljudi čiji je autoritet izuzetne pouzdanosti još ranije izgrađen. zajedno s pomenutim oficirima, poslanikom Marinkovićem i pukovnikom Hadžićem iz Jašija, on je u letu 1917. radio da Dobrovoljački korpus istupi na rumunskom frontu (AFNRJ, fond J. Jovanovića, Razna akta Jugoslo-

je dostavio u obliku predstavke nadležnim na konačno rešenje toga ili drugog istaknutog pitanja, ni najmanje ne ističući pobude lične concepcije za to ili drugo rešavanje.⁹¹

Još pre nego što je završena organizacija komiteta u pojedinim jedinicama I divizije i obrazovanje korpusnog zbora, navršilo se trajanje jednomesečnog mandata izabranim četnim i pukovskim komitetima. Za veliko čudo, već za 15/28. maj komandant I divizije naredio je hitan ponovni izbor četnih i pukovskih komiteta, i odmah istoga dana konstituisanje pukovskih komiteta i izbor delegata u divizijski komitet.⁹² Ova izuzetna žurba, međutim, razumljiva je ako se ima u vidu politika komande s komitetima. S obzirom da su nezadovoljne i revolucionarnom radu sklone vojničke mase napustile Korpus u toku maja, trebalo je da preostali „svesniji“ elementi izaberu i „svesnije“ komitete. Time je i komitetetsko pitanje kao akutno skidano s dnevnog reda, jer нико nije bio protiv poslušnih komiteta koji bi samo učvršćivali disciplinu i poredak, nego protiv komiteta pod uticajem revolucionarne sredine.

Mandat divizijskih komiteta iznosio je dva meseca, a korpusni komitetetski zborovi, kao zastupnička tela stvorena prema potrebi, nisu imala vremenski mandat jer nisu ni predstavljali stalne organe. Mandat četnih i pukovskih komiteta drugoga i trećeg izbora trajao je više od mesec dana. U smislu ruskih odredaba o pukovskim komitetima od 16/29. aprila naređeno je (ali tek 22. VIII/4. IX) da se prvi sledeći pukovski komiteti biraju na tri meseca, a dočnije na šest meseci.⁹³ Inicijativa u ovom smislu postojala je u II puku, kad su trupe izašle na rumunski front, i kad je sakupljanje ljudi i održavanje zbrova izazivalo teškoće; komandant I brigade predlagao je da se komiteti ukinu ili bar da im se mandat produži na dva do tri meseca⁹⁴. Dok je u ruskim vojničkim komitetima, revolucionarno orijentisanim, produžavanje mandata značilo jačanje autoriteta članova komiteta, u

---

venskog odbora, Izveštaj dr Kolombatovića iz Odese od 10. VII 1917. Odboru). — Gen. Živković nije bio zadovoljan radikalnom preporukom u disidentskom pitanju, te je na margini akta zabeležio: „Ovo je pogrešno. Treba malo šire i dalje gledati.“ Kod teksta o invalidima on je dao naredenje pukovniku Žerajiću da tekst za naredbu napišu u pomenutom smislu. — О ч а к, (n. n. 279), prema russkim izvorima, pogrešno zove Žerajića Žeravić.

⁹¹ Kao nap. 89.

⁹² AVII, X-22, br. 3, list 173. Naredba br. 132 komandanta I puka od 12/25. V. 1917, pod t. I.

⁹³ AVII, X-22, br. 4, list 37-8. Naredba br. 247 komandanta I puka od 23. VIII/5. IX 1917, pod t. II, prema naredbi br. 463 komandanta Korpusa za 22. VIII/4. IX 1917).

⁹⁴ AVII, X-47-I, br. 11/8. Komandant II puka komandantu I brigade sa O. br. 10714 od 11/24. VIII 1917; ovaj akt s komentarom prosleden je komandantu I divizije.

Dobrovoljačkom korpusu ovo produžavanje mandata značilo je dalje ignorisanje ove ustanove, čiji su značaj u letu 1917. izražavale samo akcije oko izbora.⁹⁵

VI — *Analiza sastava komiteta i personalnih promena pri ponovnim izborima komiteta*

Izborni rezultati svih izbora za sve jedinice nisu sačuvani. Na sreću, za neke u pogledu komiteta karakteristične pukove (II, IV, I) spiskovi sa izbornim rezultatima su nađeni za sva tri izbora, te se na slučaju ovih jedinica može stići potreban uvid o sastavu komiteta i personalnim promenama u njima prilikom ponovnih izbora. Odnos oficira i nižih činova regulisan je naredbom o uvođenju komiteta: u četnim komitetima oficiri su sačinjavali petinu (ili najviše četvrtinu), a u pukovskim i višim komitetima trećinu. Pri tome, međutim, treba imati u vidu da je bilo jedinica (posebno u II puku) gde u komitetima nije bilo oficira.

Za I puk za prva dva izbora postoje po dva spiska, od kojih se drugi par neznatno razlikuje, a kod para za prve izbore ima većih izmena. Prvi od ova dva poslednja spiska od 19. IV/2. V nije potpun, jer su se neke jedinice nalazile na radovima; drugi je potpun, i on predstavlja izmenjenu situaciju u komitetima po dolasku ljudi sa radova. Oficiri po četama i odeljenjima za koje postoje uporedni podaci isti su u 10, a različiti u 3 slučaja. U pukovskom komitetu razlike su veće: u starijem spisku predsednik je srbjanski kapetan, a u nešto kasnijem — potporučnik, prečanin raniji član pukovskog komiteta i jednog četnog komiteta; tri oficira su ista u oba spiska, jedan oficir (svakako Srbijanac) je ispaо, a jedan je dopisan u kasnjem spisku. Promene u pukovskom komitetu pokazuju da se želelo da se oficiri sa Krfa zamene na istaknutim mestima. Sudeći po imenima i drugim podacima, od 19 ukupno pomenutih oficira po četnim komitetima bilo je 11 Srba (od njih 3 sa izrazito „vojvodanskim“ prezimenima na — ov, -in, -ski), 5 Hrvata, 1 Slovenac i 2 Čeha. U pukovskom komitetu u obe varijante bili su samo Srbi oficiri. Zanimljivo je da se članovi pukovskog komiteta oficiri nisu nalazili istovremeno u četnim komitetima, i to zato što su članove komiteta oficire u svakom slučaju uvek posebno birali oficirski zborovi.

Prema kasnjem potpunijem spisku, od nižih činova po četnim komitetima bilo je ukupno: 1 narednik, 9 podnarednika, 14 kaplara i 41 redov (63%). U ranijem spisku prvoga izbora u komitele su ušli: 1 narednik, 4 podnarednika, 7 kaplara i 40 vojnika (80%), što znači

⁹⁵ Ponovni izbori komiteta u IV puku određeni su za 3/16 VII po četama i za 4/17 za pukovske komitete (AVII, X-36, br. 1/5, list 123 i 123'. Naredba br. 399 komandanta IV puka za 2/15. VII). U V puku izbor četnih i pukovskih komiteta obavljen je 1/14. VII (AVII, X-63, br. 8/3, list 221. Naredba komandanta V puka br. 176 za 30. VI/13. VII 1917).

daleko veći procenat boraca bez ikakvog čina. Ista imena pominju se samo u sedam slučaja, od kojih u jednom (redov Aleksa Adžija) i kad je izabrani premešten u susednu četu, verovatno zato što je bio omiljen kod drugova. U oba spiska treba zapaziti samo po jednog na-ređnika u četnim komitetima, što bi značilo da oni po četama nisu bili popularni, ili su od njih, kao od svojih četnih administratora, zazirali komandiri četa, koji su rukovodili izborima četnih komiteta. U pukovskom komitetu u starijem spisku nalazili su se 1 narednik, 2 podnarednika, 3 kaplara i 6 redova (50%), a u kasnijem: 1 narednik, 6 podnarednika, 4 kaplara i svega 1 redov (9%). Među delegatima za divizijski komitet, osim izuzetno, ni u kom puku i ni po kom izboru nije bilo redova. Tada su članovi četnih komiteta vojnici i podoficiri bili Srbi (njih 13 sa „vojvodanskim“ prezimenima), jedan Hrvat, jedan Čeh i poznati borac oktobarske revolucije i građanskog rata Emil Čop, tada podnarednik u 4. četi I bataljona (Čop je bio i član pukov-skog komiteta). Teško je pouzdano reći zašto je došlo do stvarno ponovnog izbora u I puku pre roka; možda zato što se izabrani vojnici nisu sviđali komandirima, te je dolazak nekih četa sa poljskih radova poslužio kao izgovor da se komitetska organizacija „dopuni“.

Drugi izbori u I puku vršeni su meseca maja. Oficiri članovi četnih komiteta u 11 slučajeva su ponovo izabrani, a u 5 radi se o novim ljudima. U pukovskom komitetu sva su imena ista, samo što je predsednik komiteta ponovo postao jedan kapetan Srbijanac. Među oficirima u četnim komitetima 11 su Srbi (3 „vojvodanska“ prezimena) (68,75%), 4 Hrvata i 1 Čeh. Kod nižih činova redovi u četnim komitetima čine 64%, a u pukovskom 25% članova ne-oficira. Perso-nalne promene prilikom izbora naročito su zanimljive kod ne-oficira, i one pokazuju: a) prilično vraćanje na prvo izabrane kandidate slo-bodnjeg, prvog glasanja; b) nezнатне promene kod prištabskih odeljenja. Ukupno je ponovo izabran 8 iz prvog, ranijeg izbora, 23 iz prvog kasnijeg izbora, 2 iz oba prva; u pukovskom komitetu su 3 iz prvog, ranijeg i 2 iz prvog, kasnijeg izbora a jedan redov (Petar Ma-žić) iz oba prva izbora. Samo 6 vojnika i podoficira ima „vojvodanska“ prezimena; Rus i Čeh nisu iznova izabrani.⁹⁶

Treći izbor obavljen je avgusta meseca.⁹⁷ U šest slučajeva oficiri članovi četnih komiteta su isti kao u mesecu maju, u sedam slučajeva radi se o novo izabranim, a u jednom se ponavlja izbor jednog potpo-ručnika iz prvog izbora. Kod prištabskih komandi nema promena. U pukovskom komitetu su tri nova (i predsednik), a tri stara člana. Po nacionalnosti jačaju ne-Srbi po četama: na 6 Srba (jedan sa „voj-

⁹⁶ AVII, X-22-I, br. 3, list 180-82. Naredba komandanta I puka br. 138 od 17/30. V 1917; AVII, X-3-IV, br. 29/17, list 1-18. Predstavke četnih komi-teta protiv ispitnih komisija za izdvajanje vojnika-disidenata; X-14-III, br. 16/I5, list 3-4

⁹⁷ AVII, X-47-II, br. 29/6. Komandant I puka K. br. 1988 od 10/23. VIII 1917. komandantu I brigade.

vođanskim“ prezimenom) došlo je 6 Hrvata i Čeha; u pukovskom komitetu na 4 Srbina izabrana su 2 Slovenca. Pošto situacija više nije bila zaoštrena, izbor kod oficira mogao se obaviti sa manjom koncentracijom nacionalno „poverljivih“ Srba.

Jedna od odlika četnih komiteta II puka bila je da komiteti, možda zbog odlaska na radeve, nisu birali puni broj predviđenih članova. U vezi s nižim činovima po četnim komitetima javljaju se dva obrašta: da su članovi samo redovi ili da su zastupljene sve kategorije (redovi, kaplari, podnaredmici, narednici). Redovi su u aprilskim izborima u četnim komitetima bili zastupljeni sa 64%, a u pukovskim sa 58,3%. Vojnici članovi komiteta bili su samo Srbi (9 sa „vojvodanskim“ prezimenima, ali samo u četama). Među oficirima, pak, bilo je 9 Srba i 6 Čeha po četnim komitetima i 3 Srbina, 2 Čeha i jedan Rus u pukovskom komitetu.⁹⁸

Prilikom majske ponovnih izbora situacija se doista izmenila. Od oficira ranijih članova četnih komiteta zadržalo se 7, a u pukovskom komitetu 4 od ukupno 6. Oficiri su Srbi osim 2 Čeha u četnim komitetima i 2 u pukovskom komitetu. Redovi su u četnim komitetima bili predstavljeni sa 47%, a u pukovskom komitetu sa 41,6%. Oni su svi Srbi (dva „vojvodanska“ prezimena), osim 4 Hrvata. U prištapskim jedinicama, suprotno situaciji u I puku, niko nije ponovo izabran. Bilo je četiri čete u kojima je 2–3 člana ponovo izabrano (ukupno ponovo izabrano 12). U pukovskom komitetu polovina članova ne-oficira ponovo je izabrana. Drugi puk, nacionalno „svesniji“, sa agilnijom grupacijom dinarskih Srba, nije pokazao takve izmene u drugoj „smeni“ kao većina drugih pukova. U trećini slučajeva u četnim komitetima nije bilo oficira.⁹⁹

Treći izbori obavljeni su u letu na rumunskom frontu. Oni su po broju članova bili još mnogo nepotpuni. Od ukupno 17 četnih i odeljenskih komiteta 5 je bilo bez oficira, a 6 sa manje od 5 članova. Pukovski komitet nije izabran. Osim jednog, svi drugi oficiri po četnim komitetima su ponovo izabrani. Svi su bili Srbi, osim jednog Hrvata i dva Čeha. Redovi su u četnim komitetima bili predstavljeni sa 52,7%. Članovi ne-oficira bili su Srbi (3 „vojvodanska“ prezimena), izuzev 5 Hrvata. Svi članovi komiteta vojnici i podoficiri su takođe ponovo izabrani, osim u jednoj četi.¹⁰⁰

Aprilski izbori u IV puku obavljeni su sasvim dělimično, često s oznakom da su provizorni. U pet četnih komiteta, za koje postoje podaci, samo je jedan imao puni broj članova, a dva nisu imala oficire. Redovi čine 72,6% članova četnih komiteta iz redova ne-oficira.¹⁰¹

⁹⁸ AVII, X-21, br. 1/2, list 172-2'; X-20-I, br. 19/2, list 2-3. Naredba komandanta II puka br. 367 od 18/81. IV 1917.

⁹⁹ AVII, X-51, br. 1/2, list 221-2. Naredba komandanta II puka br. 397 od 16/29. V 1917.

¹⁰⁰ AVII, X-47-I, br. 11/7.

¹⁰¹ AVII, X-26, br. 1/4, list 24-26; X-29-II, br. 18/1 v, list 4, 6, 30.

Prilikom ponovnog izbora maja meseca u četiri slučaja može se vršiti poređenje. U sva četiri komiteta ljudi su novi.¹⁰² Redovi čine 86,7% sastava članova komiteta nižih činova. U nepokornoj 2. četi I bataljona Živa Ištvanov i Branko Urošević nisu ponovo izabrani, ali je i novi četni komitet bio bez člana oficira. U jedinicama koje su tada prvi put birale komitet redovi su činili samo 40% članova četnih komiteta nižih činova. Vojnici u komori bili su protiv izbora komiteta. U pukovskom komitetu na 13 članova nižih činova došla su tri redova.¹⁰³

Prilikom trećeg izbora meseca jula prvi put su komiteti kompletno izabrani. Poređenje s ranijim četnim komitetima može se učiniti u 12 slučaja; od toga u 9 niko nije ponovo izabran; u nepokornoj 2. četi I bataljona ostali su isti ljudi, a u jednoj četi ponovo je izabran narednik Dejan Paprić, iako je u međuvremenu imao čitavu aferu i bio pod istragom a kasnije i u zatvoru. Redovi su po četnim komitetima činili samo trećinu sastava, a u pukovskom komitetu 26,4% članova ne-oficira; narednici u četnim komitetima, drugde retki, bili su za-stupljeni sa 17,5%, svakako na insistiranje komandi. Kod oficira ponovljen je samo izbor jednoga, i to Čeha. U pukovskom komitetu svi članovi su bili novi, izuzev Dejana Paprića.¹⁰⁴ Jak pritisak komande, ali i izvestan otpor očegledni su u celom puku.

Od članova komiteta u prištabskim jedinicama i divizije treba pomenuti narednika Maksima Čanka, izabranog meseca aprila u dezinfekcionom odredu u Bolgarki, redove Nikolu Kovačevića i Lazara Kondića iz divizijske komore, Đuricu Pušića, redova bolničke čete, — kasnije poznate revolucionare iz oktobarske revolucije i zapovednike jugoslovenskih odreda u ratu protiv kontrarevolucije i intervencije.¹⁰⁵ Kada bi postojao potpuniji spisak Jugoslovena, boraca u oktobarskoj revoluciji i gradanskom ratu, bez ikakve sumnje mnoga bi smo od tih imena našli u spiskovima izabranih članova komiteta, pre svega u prištabskim komandama i u I puku.

¹⁰² AVII, X-29-II, br. 18/1 v, list 8, 23, 29, 30.

¹⁰³ AVII, X-29-II, br. 18/1 v, list: 10, 14, 18, 20, 32, 35, 36; X-14-III, br. 16/15, list. 6.

¹⁰⁴ AVII, X-29-II, br. 18/1 v, list: 1, 2, 15, 17, 19, 21, 24, 27, 30, 33. — Paprić je izabran i u divizijski komitet (X-47-II, br. 29/4). — Izbor četnih komiteta obavljen je 2/15. a pukovskog 4/17. jula (Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti — dalje: A-SANU—, inv. br. 10074/II, Operacijski dnevnik IV puka pod 2/15. VII 1917).

¹⁰⁵ AVII, X-20-III, br. 16/1; X-20-I, br. 19/1, 1, 4 — Lazar Kordić nije poznat kao revolucionarni funkcioner; protiv njega je pokretan postupak zbog revolucionarne agitacije. Članovi pukovskog komiteta I puka u aprilskom izboru bili su i neki manje poznati učesnici oktobarske revolucije, kao Melenčani (Banat) Živa Bibin i Miladin Čurčić (za Čurčića vid. i: Политика 13. X 1957, 9 i Борба 2. XI 1957, 5), Petar Vukotić, redov 3. čete II bataljona, član pukovskog komiteta aprilskog izbora, pored poznatog učesnika oktobarske revolucije Lazara Manojlovića, iz 1. čete I bataljona I puka.

Opšta tendencija komande Korpusa u pogledu sastava komiteta bila je: što stalniji članovi komiteta oficiri, među kojima je po četama srazmerno prilično bilo Čeha, dok su se u pukovskim i višim komitetima nalazili Srbi, uz pokoјeg Čeha ili Slovenca u pukovskim komitetima. Na čelu pukovskog komiteta nalazio se po pravilu viši oficir ili bar kapetan Srbijanac. Kod vojnika veći procenat redova članova četnih komiteta pokazuje slobodnije izraženu volju vojnika; u pukovskim komitetima redova je bilo malo, a u višim komitetima po pravilu ih nije bilo (tu su forsirani nacionalno „svesni“ podoficiri, naročito Srbi-Dinarci). Napredni elementi najviše su došli do izražaja na prvim, aprilskim izborima, u kojima su bez ikakve sumnje aktivnog učešća uzeli i ilegalni komiteti, nešto ranije izabrani; kasnije je bilo pojedinačnog vraćanja na ranije kandidate ili podržavanja kakvog popularnog kandidata, u ime otpora na pojačani pritisak, ali se zapaža i želja komandi, naročito u prištapskim jedinicama, da se zadrže provereni ljudi, koji su ponekad unapređeni u viši čin. Progresivni elementi, posebno u I puku, takođe su nastojali da ponovo izaberu svoje kandidate. Primetan je i veliki procenat Vojvodana članova komiteta, naročito među vojnicima.

VII — Funkcije legalnih komiteta. Korišćenje komiteta za održavanje discipline i za tekuće političke potrebe

Prava i dužnosti komiteta utvrđeni su naredbom komandanta Korpusa od 7/20. aprila o uvodenju komitetske institucije u Dobrovoljački korpus. Ma kako da su i vojničke mase, naročito isprva, bile zainteresovane da se preko komiteta politički okupe, komiteti su, posebno posle disidentskog pokreta vojnika, ostvarivali svoja prava i ispunjavali svoje dužnosti kad su to i kako su to zahtevale vojne vlasti Korpusa. Jedan od najvažnijih socijalno-psihičkih učinaka koji su se želeli postići pomoću rada komiteta sastojao se u tome da se u masama uvreži privid o njihovoj kontroli starešinâ preko komiteta.

Komanda Korpusa je od samog početka nastojala da politički iskoristi ustanovu Korpusa. Odmah pošto se konstituisao, na primer, komitet II puka je na svojoj sednici od 19. IV/2. V jednoglasno doneo rezoluciju da se starešine Korpusa zamole da što pre sazovu divizijski komitet, da bi se rešilo najhitnije i najvažnije političko pitanje: da se odredi delegacija koja bi otišla u Petrograd da pozdravi rusku vladu, tražeći da se rasture Korpusu neprijateljske, navodno austro-filske organizacije, koje su radile na podbunjivanju Hrvata i Slovenaca.¹⁰⁶ Verovatno na podsticaj nižih vojnih starešina, tih dana je na zahtev komiteta obustavila rad na izdavanju „silovoljaca“ u I diviziji

¹⁰⁶ AVII, X-14-III, br. 16/5, list 1. Akt br. 4 komiteta II puka komandantu puka 19. IV/2 1917

specijalno iz Stavke upućena komisija.¹⁰⁷ Početkom juna četni komiteti su se ponovo izjašnavali protiv rada komisije ruske vlade. U I i II puku spremljene su izjave za rusku komisiju, u kojoj je istaknuto dobrovoljno predavanje Rusima i dobrovoljno stupanje u I diviziju, da bi se izvojevala sloboda za njihov potlačen narod, o čemu su svedočile borbe u Dobrudži. „Stidimo se, stajalo je u ovom „memorandumu“, od velikog nepoverenja prema radu naših bojem ovenčanih oficira.“¹⁰⁸

Četni komiteti su bili ovlašćeni da raspravljaju o ponovnom prijemu u Korpus disidenata-vojnika; naređenje komandanta Korpusa od 2/15. maja predviđalo je uzimanje molbe u postupak, ali „tako da se nepouzdani i intriganti i nevaljali nikako više ne prime“¹⁰⁹. O ponovnom prijemu disidenata-oficira rešavali su svi dobrovoljački oficiri iz odnosne divizije. Da bi u vreme produbljivanja revolucionarne krize ojačao interesovanje za nacionalna pitanja i omogućio oficirima da se vrate u Korpus, general Živković je u naredbi naglasio da su oficiri disidenti izašli iz Korpusa „kao neobavešteni i bez ikakvih antinacionalnih tendencija“, a inače da su „bili besprekorni i kao oficiri i kao Jugosloveni“¹¹⁰. Za oficire, dakle, kao cvet vojske, nisu dolazili u obzir komiteti, nego legalni oblici rada u odnosu na propise srpske vojske. Ponekad se, međutim, i za vojnike tražilo mišljenje bivših drugova iz jedinica.¹¹¹ I same grupice vojnika-disidenata, kada bi želele da se ponovo vrate u Korpus, obraćale su pojedinim članovima komiteta svoje čete.¹¹²

¹⁰⁷ AVII, X-1-I, br. 2, list 80; X-2a, br. 1, № 899 od 23 IV/6. V 1917. — Komisija je radila na osnovu naređenja komandanta Korpusa O. br. 870. Na upit komandanta I divizije, komandant Korpusa je naredio da se rad na izdvajanju vojnika nastavi.

¹⁰⁸ AVII, X-3-IV, br. 29/16, list 1-17; X-47-I, br. 11/6. Izjave uz akt II puka br. 8397 od 29. V/11. VI 1917; X-3-IV, br. 29/17, 1-18. Izjave uz akt predsednika pukovskog komiteta I puka od 25. V/7. VI 1917; X-1-I, br. 2, list 138 od 2/15. VI 1917; X-2a, br. 1, № 1148 od 2/15. VI 1917. — Slično je bilo pri odvajanju „silovoljaca“ i u II diviziji. A. Турић (n. d., 54) o tome piše: „Ne časeći ni časa, svi mi članovi divizijskog komiteta pojurili smo u svoje jedinice, da spasavamo što se još može spasiti“.

¹⁰⁹ AVII, X-4-II, br. 8/20. Živkovićev šifrovani telegram obema divizijama i Dopunskom bataljonu; X-1-I, br. 2, list 96, X-63, br. 38/3, list 141'. Naredba br. 122 komandanta V puka od 7/20. V 1917, kojom je saopštена naredba komandanta Korpusa O. br. 968.

¹¹⁰ AVII, X-4-I, br. 3/16. Naredba gen. Živkovića O. br. 1032. Prazne ceduljice pri glasanju nisu uzimane u obzir.

¹¹¹ AVII, X-51-I, br. 1/2, list 232-3. Naredba komandanta II puka br. 402 od 21. V/3. VI 1917, pod II.

¹¹² Odgovor s kletvom u epskom duhu na pismo disidenta Stanišića i drugova iz Jatrelja Gavri Crnjanskom, članu četnog komiteta provijantske kolone I divizije od 21. VI/4. VII 1917. (AVII, X-37-I, br. 16/1, list 1).

Slično ovome, komiteti su uvučeni i u odlučivanju o isključivanju iz Korpusa.¹¹³ Prema jednom izveštaju komandanta Dopunskog bataljona, komiteti su maja meseca ne samo popravili disciplinu nego su uspeli da uhvate nekoliko begunaca koji su se više meseci krili po Odesi.¹¹⁴ Komiteti su uopšte za komandu Korpusa bili sredstvo da se u jedinicama raščisti s nesigurnim i da se utiče na raspoloženje mase. Tako, na primer, kada je I divizija trebalo jula 1917. da podje na rumunski front, zatražen je sastanak divizijskog komiteta „radi tačnog informisanja o stanju duhova“¹¹⁵.

Komiteti su, kao ustanova dobrovoljaca i bivših zarobljenika, bili bliži zarobljenicima i iz Korpusa vraćenim u zarobljeništvo. Zato je njihovom saglasnošću, na primer, vršeno i kažnjavanje ovakvih vojnika i podoficira.¹¹⁶

Briga oko održavanja dnevne discipline van stroja i odredbe u vezi s tim spadale su u kompetenciju komiteta. Komitet VI puka, na primer, na zahtev jednog četnog komiteta, predložio je pukovskoj komandi da vojnicima dozvoli odlazak u trgovine, što im je ranije bilo zabranjeno zbog navodnih krada. Komitet je usvojio mišljenje vojnika „da stražari pukovskog štabnog odeljenja ne trebaju bez potrebe tjerati i vikati na vojnike, nego paziti na eventualni nered a s vojnicima postupati kako dolikuje“¹¹⁷.

Predstavnici pukovskih komiteta ulazili su u nekoliko stalnih i privremenih komisija, čiji je rad uticao na dnevni život dobrovoljaca. Kada su, na primer, rashodili na hranu u I puku zbog skupoće prekoračili „odobrene „oklade“ i pukovske uštedevine, komandant puka je naredio da se obrazuje mesečna komisija za ishranu, koju bi (u sastavu od jednog oficira i dva vojnika) izabrao pukovski komitet.¹¹⁸ Sasvim je jasno da se glavna funkcija komitetovih ljudi u komisiji sastojala u tome da na sebe prime prigovore na hranu koja je bivala sve slabija; dok su postojale rezerve i kriza se nije suviše zaostriila, komiteti se nisu mogli mešati u ovo toliko osetljivo pitanje

¹¹³ Jedan akt I divizije o isključenim vojnicima vratila je 23. IV/6. V 1917. komanda Korpusa s napomenom da se isključivanje obavlja u saglasnosti s komitetom, valjda pukovskim (AVII, X-11-I, br. 6, list 62').

¹¹⁴ AVII, X-43-I, br. 24/10; X-1-I, br. 2, list 140. Akt Dopunskog bataljona br. 374 od 15/28. V 1917.

¹¹⁵ AVII, X-15-I, br. 13/9, X-2a, br. 1, № 1362. Akt I divizije O. br. 1419 komandantu Korpusa od 11/24. VII 1917.

¹¹⁶ AVII, X-45, br. 5. Otvoreni delovodni protokol komandanta stana Korpusa № 726 od 26. IV/9. V 1917.

¹¹⁷ AVII, X-64-II, br. 24/1. Četni komitet komitetu VI puka, koji je akt ekspedovao komandantu puka. — Četni komitet III puka u letu 1917. osudio je kradljiveca u četi na 25 batina (A. Т у р и ћ, n. d., 72).

¹¹⁸ AVII, X-22, br. 4, list 30'-1. Naredba br. 242 komandanta I puka za 20. VIII/2. IX 1917, t. XIII. Zadatak komisije bio bi:

„a) Da se upozna sa ekonomskim promenama odnosećim se na ishranu puka;

dnevnog života svake vojske. Da je bila važna samo komitetska forma da bi se otupilo neraspoloženje mase, vidi se po tome što je članove komisije do izbora novog pukovskog komiteta imenovao sam komandant puka. Neka je inicijativa, ipak, i sa strane pukovskog komiteta morala postojati, jer je za imenovanu tri člana rečeno da su izabrani od pukovskog komiteta 18. tekućeg meseca, tj. pre donošenja naredbe. Slično je, ali tek decembra 1917, učinjeno i u IV puku: pukovskom komitetu predate su rezerve u hrani i pravo nabavke namirnica, a on je bio dužan da se brine „da se vojnici na najbolji način hrane“.¹¹⁹

Predstavnik pukovskog odnosno divizijskog komiteta sedeо je u I diviziji i u pukovskom odnosno divizijskom medicinskom savetu, prema naredbi komandanta I divizije, a na osnovu zapovesti ruske vrhovne sanitarne uprave.¹²⁰ Komitet II divizije obilazio je, pak, i ranjenike po odeskim bolnicama, i brinuo se o njihovim potrebljima i primanju novčanih prinadležnosti.¹²¹ Članovi komiteta IV puka, isto tako, raportom su molili da se invalidima koji se nalaze u drugim jedinicama isplaćuju prinadležnosti.¹²²

Po tački 25. naredbe komandanta Korpusa o uvođenju komitetske organizacije, pukovski komiteti su u sastav mesečnih komisija za

- b) Da motri nad pravilnošću prihodovanja i rashodovanja artikala hrane u magacinu;
- v) Da sudeluje u svim kupovinama hrane bar po jednim svojim članom;
- g) Da iznalazi i predlaže sredstva za poboljšanje hrane, izveštavajući o cenama raznih artikala u okolini sa svrhom iskorišćavanja najpovoljnijih po puk;
- d) Da reguliše dnevnu hranu puka tako kako se ne bi prekoračivao dnevni oklad sa dozvoljenim sa moje [komandanta puka — B. H.] strane dodatkom iz pukovskih ušteda, pa u slučaju prekoračenja da ga sledećih dana dovede u ravnotežu;
- đ) Da vodi nadzor nad gotovljenjem hrane po četama, kako ne bi kvalitet hrane stradao od neumešnosti ili nemarnosti kuvara;
- e) Da me drži preko syoga predsednika stalno obaveštenog o svim pitanjima vojničke ishrane, kao i o merama koje bi korisno bilo primeniti, pa da se u granicama mogućnosti poboljša vojnička hrana;
- ž) Predsednik komisije ima me svakodnevno u 11 časova izveštavati pismeno za prošli dan: 1) što je vojnicima dato za doručak, ručak i večeru; 2) kada je bila hrana po kakvoći i količini i 3) sa koliko je prekoračen ili neizcrpen dnevni kormovoj oklad za ceo puk[...].“

¹¹⁹ A—SANU, inv. br. 10074/II. Operacijski dnevnik IV puka pod 6/19. XII 1917.

¹²⁰ AVII, X—22, br. 4, list 49—50. Naredba br. 257 komandanta I puka od 2/15. IX 1917, na osnovu naredbe komandanta I divizije br. 468 od 28. VIII/10. IX 1917. — U pukovski medicinski savet ulazili su još: svi lekari, jedan ranar koga zajednički izaberu svi ranari, jedan bolničar koga izaberu svi bolničari i jedan predstavnik ekonomske službe puka.

¹²¹ AVII, X—43—I, br. 24/25. — Komandant II divizije komandantu Korpusa pod D. br. 7797 od 9/22. VII 1917. — Slično su postupili delegati korpusnog komitetskog zbora u Odesi (A. Ђурић, n. d., 68).

¹²² A—SANU, inv. br. 10074/II. Operacijski dnevnik IV puka pod 3/16. VII 1917.

kontrolisanje pukovske kase i računa slali tri svoja člana. Pri određivanju članova ove komisije u IV puku, međutim, uloga komiteta se stalno smanjivala: 2/15. jula od pet članova komandant puka imenovao je predsednika i još jednog člana, a predsedniku komiteta prepustio je imenovanje preostala tri člana; 30. IX/13. X na dva komandan-tova oficira dolazio je jedan oficir i jedan podoficir iz komiteta; 30 XI/ 13. XII, pak, komandant puka je odredio dva svoja oficira, a komitet je dao samo jednog potporučnika.¹²³

U finansijskim pitanjima takođe je ponegde morala postojati inicijativa nižih komiteta, ili se zbog pritiska vojničke mase morao mobilisati autoritet komiteta. Karakterističan je slučaj u provijantskoj koloni II divizije. Shodno naređenju starešine jedinice sazvana je sednica komiteta, kojoj je predsedavao komandant kolone. On je upoznao komitet o načinu snabdevanja i ishrani trupe i „objasnio da se komitetu predostavlja pravo kontrole o pravilnosti rashoda novaca za razne nabavke“. Pošto se komitet uverio u pravilnost poslovanja komandanta kolone, komitet mu je izjavio poverenje i „suglasio se da ovu odčetnost za mesec maj overi od strane svoje dvojice izabranih članova i da će u buduće pomoći dva izabrana člana kontrolisati sve nabavke za ovu komandu i sve račune udostoverovati svojim podpisom“. Komitet je ovom prilikom izveo devet zaključaka, koji su stvarno regulisali sva mnogobrojna pitanja jedinice: o vojnicima na službi oficirima, vojnim činovnicima i podoficirima, o ishrani oficirskih konja, o manipulaciji hranom, o obavezi berberina jedinice; rešeno je i da se umoli komandant kolone da se za predsednika komisije za ishranu vojnika odredi kandidat komiteta.¹²⁴ Prosto je čudno kako se u zapisniku smenjuju „jaka mesta“ komiteta i ista takva komandanta kolone. U neboračkim jedinicama bili su brojniji elementi pod jačim uticajem revolucije.

Pukovski komiteti su posređovali i u održavanju veze sa građanima¹²⁵, pre svega u slučajevima kada je trebalo utvrditi štetu koju su vojnici načinili. Kada se, na primer, neka seljanka žalila vojnom ujezdu u Aleksandrovsu na jednog redova V puka, ovaj je predmet kao disciplinski predat pukovskom komitetu, koji je u vezi s njim tražio da četni komitet izvrši saslušanje.¹²⁶ Kada je konjičko izviđačko odeljenje VI puka prešlo preko nekog posejanog zemljišta i načinilo

¹²³ AVII, X-56, br. 1/5, list 123'; X-57, br. 1/1, list 109 i 170. Naredbe br. 399, 492, i 538 komandanta IV puka; A-SANU, inv. br. 10074/II. Operacioni dnevnik IV puka pod 2/15. VII 1917. — U V puku: X-63, br. 38/3, list 221. Naredba br. 176 komandanta V puka za 30. VI/13. VII 1917.

¹²⁴ AVII, X-33-I, br. 6/2. Zapisnik sednice komiteta, održane shodno naredbi komandanta kolone br. 90 od 5/18. VI 1917.

¹²⁵ AVII, X-39-I, br. 1/1, list 62. Komandant II divizije Pov. Đ. br. 1248 od 12/25. V 1917. jedinicama.

¹²⁶ AVII, X-60-I, br. 8/1, list 54. Poverljiv divizijski protokol II divizije, pod br. 1216 od 6/19. V 1917.

štetu, određena je komisija od članova pukovskog komiteta i tri ruska mesna komiteta da izvedu procenu štete.¹²⁷

Članovi komiteta trebalo je da se angažuju i kao članovi ratnih sudova, i to na osnovu naredbe vrhovnog glavnokomandujućeg ruske vojske od 16/29. aprila, koju je komandant Korpusa preneo svojom zapovešću nešto kasnije.¹²⁸ Ova naredba stvarno nije sprovedena u Dobrovoljačkom korpusu, ponekad uz raport vojnih starešina da nema potrebe da se ovi sudovi uvedu u njihovim jedinicama.¹²⁹ Ipak, kasnije je štab I divizije tražio spiskove članova pukovskih komiteta da bi se obrazovalo divizijsko sudsko odeljenje.¹³⁰

Prema tački 22. naredbe komandanta Korpusa o uvođenju komitetske ustanove, „kada je puk van bojne linije, pukovski komitet sporazumno sa komandantom puka može obrazovati zabave, praznike i lekcije, pozivajući na iste i lica nevojničkog zvanja radi čitanja korisnih lekcija“. U II puku, na primer, komandant puka naredio je pukovskom komitetu da za svega nepuni dan organizuje „vojničke igre“ (rvanje, trčanje, skakanje, bacanje kamena), dajući pravo učešća svima pripadnicima puka i predviđajući tri nagrade za svaku disciplinu; pukovski komitet je bio dužan da izradi detaljan plan za svaku igru i da rukovodi takmičenjem.¹³¹ Istih dana u V puku je inicijativa za vojničko veselje došla sa strane pukovskog komiteta. Da olakša pripreme, komandant puka je naredio komandirima četa da podnesu izveštaj o onima koji žele deklamovati, o sviračima kao i o gimnastičarima i atletičarima.¹³²

Ponekad se dešavalo da su komiteti tražili da se raspravlja i o stvarima koje su se ticale operativne organizacije Korpusa. Komitet III puka, na primer, tražio je da se na sednici divizijskog komiteta raspravlja o rešenju pitanja oficirskih odlikovanja i uniformi; divizijski komitet je, međutim, našao da je nenadležan u sličnim predmetima.¹³³ Komitetima su ponekad slate predstavke koje su se ticale for-

¹²⁷ AVII, X-64a-III, br. 34, list 103. Operacijski dnevnik VI puka pod 8/21. VI 1917.

¹²⁸ AVII, X-2a, br. 1, № 982 od 6/9. V. Zapis u delovodnom protokolu o prijemu „prikaza br. 213.“

¹²⁹ AVII, X-3-IV, br. 29/9, Akt Dopunskog bataljona O. br. 375 od 16/29. V 1917. prema naređenju komandanta korpusa O. br. 1045 od 14/27. V 1917.

¹³⁰ AVII, X-47-II, br. 29/3. Akt I divizije S. br. 3213 od 28. VII/10. VIII 1917.

¹³¹ AVII, X-51, br. 1/2, list 233-3. Naredba komandanta II puka, br. 402 od 21. V/3. VI 1917, pod III. — Oficiri pobednici nisu mogli primiti nagradu, nego je ona prelazila na sledećeg vojnika. Kod rvanja je postojala samo jedna nagrada od 20 rubalja, veća nego kod drugih atletskih veština.

¹³² AVII, X-63, br. 38/3, list 160-1. Dodatak naredbi br. 138 komandanta V puka za 23. V/5. VI 1917, pod I. U gimnastici se naročito tražio trapez a od atletskih disciplina: trčanje, trčanje u vrećama, rvanje i bacanje kamena. I ovde su bile predviđene novčane nagrade.

¹³³ AVII, X-43-I, br. 24/24. Akt I divizije komandantu Korpusa sa AĐ. br. 7905 od 10/23. VII 1917.

macije i strojeve službe. Korpusni intendant, na primer, uputio je 12/25. maja akt komitetu transporta o potrebi da se smanji broj konja u toj komandi, da bi se isti predali drugim jedinicama.¹³⁴

Proveravanje borbene spremnosti, što već ima veze s operativnim rukovođenjem, nije uvek išlo glatko preko komiteta. Kada je član pukovskog komiteta IV puka Dejan Paprić, na primer, izjavio da se vojnici protive odlasku na rumunski front, preko komandira čete prikupljena su obaveštenja od četnih komiteta. U III bataljonu ispitivanje pred strojem izvršio je sam komandant bataljona. Razgovor sa četnim komitetima održan je 15/28. jula u prisustvu komandanta bataljona, pri čemu su izjave četnih komiteta službeno podneli komandiri četa. U I bataljonu anketu je 17/30. VII sproveo predsednik pukovskog komiteta, srbijanski kapetan.¹³⁵

Autoritet komiteta koristio se i pri političkim manifestacijama. Ministra privremene ruske vlade Kerenskog, kada je prispeo u Odisu, pozdravili su 15/28. maja u foajeima opere svi, pa i komiteti Korpusa.¹³⁶ Kada je prof. Tomaš Masarik, predsednik emigrantske čehoslovačke organizacije stigao u Rusiju i telegramom pozdravio heroje Korpusa, njemu je na pozdrav odgovorio predsednik korpusnog komitetskog zbora, ističući da „budućnost jugoslovenske nacije leži u oslobođenju i ujedinjenju svih Srba, Hrvata i Slovenaca“.¹³⁷ Kada su počeli mirovni pregovori između boljševika i Austro-Nemaca, pukovski komiteti II brigade I divizije, koja se tada nalazila u Jaroslavlju, sastali su se 12/25. XII 1917, te su komesaru inostranih poslova Trockom telegramom uputili rezoluciju sa sastanka. U njoj su izložili da su dobrovoljci iz jugoslovenskih oblasti Austro-Ugarske organizovali revolucionarnu armiju za oslobođenje svoga naroda ispod austro-nemačkog jarma, da bi se ujedinili u jednu nezavisnu demokratsku državu; zbog toga su molili pregovarače ruske republike da kategorički uznastoji na principu samoopredeljenja i izrazili nadu da će Trocki štititi interes Jugoslovena.¹³⁸

¹³⁴ AVII, X-1-I, br. 2, list 111.

¹³⁵ AVII, X-15-I, br. 5/3, list 7-12 i 19. — Funkcije pukovskog komiteta A. Ђурин ћ (n. d., 50) prikazuje ovako: „Pukovski komiteti imali su veoma opsežna ovlašćenja. Jedna od najdelikatnijih dužnosti pukovskog komiteta bila je držanje pod kontrolom pukovskog komandanta. Svaku naredbu komandanta puka trebalo je prethodno da odobri komitet. Ovaj je još imao prava da rešava o tome, da li će se puk tući na frontu ili ne. Snabdevanje puka, komandovanje, kažnjavanje krivaca, sve je dolazilo pod kontrolu pukovskog komiteta“.

¹³⁶ Memoari, 252.

¹³⁷ Словенски Југ, од 24. VI 1917, 1.

¹³⁸ AVII, X-29-II, br. 18/7, IV puk sa O. br. 1466 od 15/28. XII 1917, po naređenju komandanta II brigade O. br. 1038 od 12/25. XII 1917. Trockom u Petrograd. Telegram je potpisao predsednik komiteta Sretenović. — Slično su postupili, nekoliko dana ranije, pukovski komiteti III i IV puka i komitet I la-

Komiteti su katkad uvlačeni i u unutrašnje politička i lična pitanja, pri čemu su ih vojne starešine mogle koristiti za svoje interese. Kada je u kampanji protiv pripadnika i prijatelja tajne organizacije Ujedinjenje ili smrt trebalo da bude smenjen pukovnik Stojan Popović, u njegovom I puku vojnici su demonstrativno negodovali. Sva nastojanja predsednika komiteta da preko članova pukovskog komiteta smiri vojнике nisu uspela. „Kao predsednik komiteta pukovskog, žalio se ovaj, ja sam potpuno nemoćan, jer svi drže da ja kao aktivni oficir moram tako da radim.“ Sam komitet poslao je 25. V/7. VI komandantu Korpusa u Odesi jednu deputaciju (po jedan oficir, podoficir i redov) s izjavom u ime celog puka da se Popović ne smenjuje, jer su s njim prolivali krv u Dobrudži i jer u njemu vide čoveka koji će ih u nevolji štititi, te od njega ne žele da se odvajaju do kraja rata. S ovom izjavom su se solidarisali i vojnici II puka. Posle te intervencije, a s obzirom na stanje u Rusiji i u vojsci, general Živković je predložio ministru vojnog da obustavi Popovićevo smenjivanje.¹³⁹ Kada je u puk ipak došao novi komandant, predsednik pukovskog komiteta došao je ovom i saopštio da je kod njega bila deputacija nižih činova puka „sa traženjem da on kao predsednik sazove skup sviju komiteta u puku, jer hoće da izjave protest nižih činova“ povodom dolaska novog komandanta puka.¹⁴⁰ Sve ovo, međutim, ne bi se moglo dogoditi da sam general Živković i mnogi oficiri Srbijsanci nisu potajno simpatisali sa „crnorukcima“. S druge strane, i ruski komiteti su bili naklonjeni „crnorukcima“, te se možda upravo zbog toga snažnije deklarišu vojnici ovog „boljševičkog“ puka, iako je pukovnik Popović važio kao netaktičan i osoran starešina.

U izvesnom smislu može se govoriti da su niži komiteti u Korpusu uticali da se smanji grubost oficira došlih sa Krfa i raznih policijskih odeljenja, te time funkcionalisali i u interesu boračkih masa. Posle februarske revolucije postupak oficira prema vojnicima se nešto poboljšao, ali ne toliko „zbog kontrole koju su dobrovoljci vršili preko komiteta u jedinicama“ koliko zbog neposrednog uticaja revolucije

zareta rekionalescentne komande, u vezi s požurivanjem otpremanja u Makedoniju (A-SANU, inv. br. 10074/II, Operacijski dnevnik IV puka pod 12/25. XII 1917.).

¹³⁹ AVII, X-43-I, br. 24/25, 16, 17 i 23; III-111, br. 3, štab Vrhovne komande O. br. 15650. Akt Ministarstva vojnog Pov. FDO br. 8090 Vrhovnoj komandi.

¹⁴⁰ Deputacija je osobito naglašavala da je delegaciji upućenoj u Odesu general Živković obećao da će kod ministra vojnog posredovati da Popović ostane na svojoj dužnosti. „Na osnovu navedenog, stajalo je u raportu novog komandanta puka, vojnici zaključuju da su obmanuti, te hoće da to izjave preko svojih komiteta, kao god i to, da oni neće priznati svojim komandantom nikoga drugoga sve do prijema ponovnog naređenja od strane g. Ministra vojnog“ (AVII, X-47-I, br. 12/1. Raport pukovnika Petra Martinovića komandantu I brigade od 2/15. VI 1917.).

koja se sve više produbljavala. Neosporan uspeh komiteta predstavljalo je smenjivanje sa položaja komandanta 1. bataljona VIII puka majora Nikolića, veoma poznatog zbog zlostavljanja potčinjenih.¹⁴¹

VIII — *Funkcionisanje legalnih komiteta. Napredne tendencije u radu nekih komiteta*

Radi legalnih komiteta u Dobrovoljačkom korpusu nalazio se pod punom kontrolom vojnih vlasti, kako preko oficira izabranih u ove komitete tako i preko komandnog kadra jedinica, koji su o radu komiteta podnosili 15—dnevne izveštaje. Komandanti viših štabova izdavali su naredbe pukovskim i četnim komitetima kao da su njima podređeni operativni organi.

Četni komitet imao je svog predsednika, koji je bio oficir, a pukovski predsednika (kapetana ili majora) i sekretara (obično potporučnika); u višim komitetima pominje se i potpredsednik. Članovi komiteta imali su legitimacije koje su potvrđivale odnosne komande. Na rukavu su nosili crvenu povesku s označom deputata.^{141a} Nije sačuvan nikakav „poslovnik“ komiteta. Ni sastanci nisu bili vremenски utvrđeni, nego su se komiteti sastajali prema potrebi.

Komiteti nisu uredno radili ni sastajali se iz dva razloga: 1) njihovo funkcionisanje ometale su nadležne vojne starešine, jer su ih smatrale nepotrebnim; 2) napredniji elementi koji su ušli u četni i pukovske komitete, videći da od kontrole i intervencija ne mogu da rade kao ruski sovjeti, počeli su se tuđiti od komiteta i tražiti pogodnije forme za svoj rad.¹⁴² U prvoj polovini avgusta komiteti se u I diviziji stvarno više nisu sastajali. Divizija se nalazila na rumunskom frontu, i sa skupljanjem i nalaženjem pogodnog mesta i vremena išlo je nešto teže. Glavnu su smetnju, međutim, predstavljali komandanti, koji su smatrali da su za održavanje discipline dovoljni propisi srpske vojske.¹⁴³ Ruske vlasti su bile obaveštene o stavu prema komitetima u I diviziji, te je komesar Sveruskog centralnog izvršnog komiteta Sovjeta radničkih i vojničkih deputata i vojnog ministra pri

¹⁴¹ Kopnyc, 175. — U predstavci četnih komiteta stajalo je pored ostalog: „Vojnici se stalno žale na grube postupke g. majora, a najviše se tuže na tučnjavu i psovanje roditelja vojnika, nazivajući vojнике Švabama...“ (M. La x, n.n. 18). — Nikolić se žalio na svoje kolege da su oni podbunili vojниke.

^{141a} A. Tepuhi, n. d., 51.

¹⁴² U izveštaju o radu komiteta divizijske komore rečeno je da se komitet nije sastajao „pošto nije bio potreban“ (AVII, X-47-I, br. 11/9. Komandant komore sa br. 2077 od 15/28. VIII 1917). U I puku, pak, komandant puka je 20. VIII/2. IX morao narediti da svi članovi komiteta, kako oficiri tako i vojnici, imaju tačno dolaziti na zakazani sastanak, s tim da ih starešine blagovremeno oslobođe od svake službe u zakazano vreme (AVII, X-22, br. 4, list 31-2. Naredba br. 242).

¹⁴³ Komandant II puka, na primer, aktom br. 10718 od 11/24. VIII predlagao je da se komiteti ukinu, već zato što je Korpusu „u nekoliko priznata od strane ruskih vlasti samostalnost“ (AVII, X-47-I, br. 11/8).

VI armiji (u okviru koje se nalazila I dobrovoljačka divizija) skrenuo pažnju komandantu divizije da članove komiteta niko ne može ukloniti i da za sudbinu svakog člana komiteta odgovara starešina komande; o eventualnim prestupima pojedinih članova komiteta morao je biti obavešten sám komesar.¹⁴⁴

Instrumenti kojima su komiteti mogli raspolažati u svom radu bili su: prijave četnih komiteta pukovskim komitetima, komisije pukovskih komiteta za prikupljanje podataka, rezolucije pukovskih i viših komiteta, usmena saopštenja i pismene predstavke vojnim starešinama u vezi s tekućim radom vojnika, telegrami sa sastanka ličnostima van Korpusa, izjave organima ruskih vlasti, deputacije komandantu divizije ili Korpusa i slično. Predstavnici komiteta u raznim komisijama učestvovali su bez ikakvog podvajanja i prava veta u njihovom radu i potpisivali su izveštaje i preporuke tih organa. Pravog hijerarhijskog odnosa i uvažavanja principa podređenosti nižih komiteta višim nije bilo u Korpusu, i to iz prostog razloga što je komandant Korpusa umesto sistema komitetske uprave i centralizovane mreže povezanih organizacija želeo komitete kao pojedinačne organe, privezane uz odnosne vojne starešine. Zbog toga, na primer, oficiri članovi viših komiteta nisu morali prethodno biti članovi četnih komiteta. Naredbe su se neposredno slale pukovskim komitetima, zaobilazeći više forume komitetske organizacije, koja kao organizacija stvarno nije postojala. To je bilo osnovno u stavu generala Živkovića još od zahteva za pukovskim oficirskim zborovima i nacionalno predstavljenim odborima, koji nisu smeli prerasti u stalna vrhovna centralizovana tela pri komandi Korpusa.

Pre izlaska nezadovoljnih vojnika iz Korpusa, dok su u ovome još delovali ilegalni komiteti, oficiri su se uplašili tajnog sastajanja vojnika. Proslava prvoga maja ih je naročito zabrinula, te je naređeno razbacivanje jedinica I divizije po okolini Voznesenska (gde se nalazio štab divizije), na bivakovanje; predviđene su i privremene specijalne policijske komande. Ni ilegalna „vojnička veća“, međutim, nisu sedela skrštenih ruku. Pripreme za proslavu završene su 17/30. aprila, kada je na otvorenom polju kraj Voznesenska, na obali Južnog Buga, održan sastanak svih aktivista, na kome su izdata poslednja uputstva. Sutradan, oko 6. časova izjutra, prva kolona Jugoslovena-dobrovoljaca sa crvenim zastavama pošla je na zborni mesto, preko mosta; ona je koračala u punom vojničkom redu, ali bez oficira, a kolonom je komandovao najstariji narednik (istaknuti politički radnik) Maksim

¹⁴⁴ AVII, X-47-I, br. 11/10. Akt komesara br. 172 od 16/29. VIII 1917. – Sličnih pojava, čak posezanja na život članova komiteta moralo je u to vreme biti i po izvesnim ruskim jedinicama, a naročito u VI armiji na čelu s reakcionarnim komandantom, jer se pomenuti komesar pozvao na zvanično saopštenje, objavljeno u armijskom glasilu.

Čanak. Ispred štaba divizije dobrovoljci su se zaustavili. Delegacija sa Čankom i Savom Lazićem otišla je komandantu divizije i zatražila da se odmah povuče naredba o vanrednom stanju i da se vojnicima dozvoli učešće u prvomajskoj proslavi. Zahtevani su i slobodni izbori za komitete u svim jedinicama. Pukovnik Josifović je ovoga puta kapitulirao. U povorci manifestanata, iza ruske vojske a ispred građanstva, kretali su se ulicama pod prvomajskim zastavama i dobrovoljci. Pred štabom divizije ruski vojnici su klicali srpskom narodu, te je Josifović bio prisiljen da se pojavi na balkonu i da se zahvali na pozdravima; izjavio je da njegov štab ne učestvuje u radosti, jer srpska vojska želi da očuva punu neutralnost u ruskim dogadjajima. Na gradskom trgu, gde je održan miting, u ime dobrovoljaca govorio je Nikola Grulović. On je istakao da su Jugosloveni solidarni s ruskim revolucionarima i da su srećni što im se pružila prilika da u Rusiji mogu proslaviti međunarodni radnički praznik.¹⁴⁵

Slično je bilo i po nekim manjim jedinicama. Na dan Prvoga maja članovi komiteta saperne čete I divizije saopštili su komandiru čete da se vojnici bune protiv dobijenog naređenja o neučestvovanju u svetkovaju i da žele da idu na miting. Komandišta upozorenja i odvraćanja nisu pomogla; po činu najstariji član komiteta odveo je četu u grad.¹⁴⁶ U divizijskoj komori I divizije vojnici su počeli da se bune čim im je pročitana naredba o zabrani odlaska na proslavu. Član legalnog komiteta Lazar Kordić izjavio je da nema razloga za zabranu, pošto je slavlje dozvolila ruskna Vrhovna komanda, a i komandant I divizije je navodno dozvolio, kad su mu bili na raportu, da mogu ići na sve zborove. Nekoliko njih pod vodstvom Kondića je otišlo u grad, pošto su u nekim vodovima vojnici izvređali svoje vodne oficire i otkazali im poslušnost.¹⁴⁷

Po sećanju Nikole Grulovića, na sam dan Prvoga maja iz I dobrovoljačke divizije istupilo je 600 ljudi. Ruske vlasti u Voznesensku uputile su ih na raspored u Kijev i Jekaterinoslav (danas Dnjepropetrovsk), ne braneći im pravo na organizovanje.¹⁴⁸

¹⁴⁵ *Наши у Октябру, Борба, 1–3. V 1957.* — Naredbu načelnika štaba Korpusa da se prvog maja oficiri i vojnici ne vidaju po ulicama preneo je jedinicama I divizije potporučnik Avdo Hasabegović, kao dežurni oficir u štabu (HAZ, nav. grupa, br. 69/B-1).

¹⁴⁶ AVII, X-47-I, br. 11/2. Saperna četa Pov. br. 124 komandantu I divizije. M. Јаx, п. н., 15–16; *Kopnyc*, 168–9.

¹⁴⁷ AVII, X-47-I, br. 11/12. Vodni oficiri divizijske komore I divizije svome komandiru od 19. IV/2. V 1917. — Vodnik 1. voda tražio je da se „kolovode koji celo vreme ruju u komandi i bune vojнике, te nama oficirima onemoGUćavaju svaki rad“, što pre uklone iz jedinice. Pored već pomenutih revolucionara, on je pomenuo i Ljubomira Stojanovića. — Detaljnije o tome vidi: Драг. Митровић, *Митинг у Вознесенском, Комунист*, 1. V. 1958, 12 (član četnog komiteta podnarednik Petar Nikolić, Bosanac).

¹⁴⁸ В. Б., *Го видел Ленина. Разговор со еден свидетел на Октомврийската револуција, Нова Македонија*, 12. V 1957, 2.

Izrazito revolucionarne tendencije nisu se mogle sproveсти preko legalnih komiteta, koji nisu bili organi za revolucionarni rad (iako su mogli uticati na revolucionisanje masa), nego organi koji su radili za vojne vlasti Korpusa. Revolucionarni elementi koristili su ponekad slične forme rada (četni zborovi vojnika), što ih je u izvesnim slučajevima moglo zakloniti od pogleda četnih i viših vojnih starešina, ako ove nisu bile pedantne. Takvi su se zborovi pojavili već uoči prvo-majskih praznika. Za 22. IV/5. V, na primer, izvršene su pripreme da se održi veliki zbor vojnika I divizije, „na kome će se doneti odluka a za tim može biti izvršiti zbacivanje oficira srpskih“. Ovaj sprečeni revolucionarni udar u Korpusu javio se, po mišljenju štaba divizije, kao odraz prilika u Rusiji, i posebno zbog velikih uzbuđenja u mestima u kojima su kantonovali IV i III puk.¹⁴⁹ Možda je do velikog izlaženja najborbenijih vojnika iz I divizije na sam dan Prvoga maja došlo upravo zato što se dočulo da su srpske vojne vlasti saznale za pomenuti revolucionarni zbor i eventualno pripremile represalije.

U radu nižih komiteta od samog početka javile su se izvesne pojave koje su vojne vlasti Korpusa označile kao pogrešan rad i presizanje u pogledu kompetencije. Karakteristično je pravo ucenjivanje učesnika korpusnog komitetetskog zabora, koji je mogao otpočeti rad tek posle ponizne izjave. To je, međutim, bilo posle izlaženja nezadovoljnih masa iz Korpusa – kada su starešine jedinica, posle novog izbora komiteta, mogле biti zadovoljne njihovim radom. Posle ovoga zabora, komandant Korpusa je ponovo u svojoj naredbi 9/22. juna ukazao „na pogrešan rad četnih komiteta, koji nisu u potpunosti razumeli svoj zadatak“. U ovoj naredbi doslovno je stajalo za pukovske i četne komitete:

„Umesto da je njihov rad upućen olakšanju unutrašnjih odnosa i održanju i jačanju discipline i morala, ovi su se komiteti na nekim mestima počeli mešati u pitanja komandovanja i izbor starešina. Ovakav postupak iz osnova je protivan svima principima vojničkog života, a isto tako i mojoj naredbi o organizaciji komiteta br. 157/I, a po tom tačke 3, 5, 13, 19, 20 i 41. Ovakav rad ruši temelje na kojima bazira vojska, i u ovim teškim danima koje preživljuje naše pleme samo otežava naš položaj i može doneti rđave posledice.“

I kao Srbin, i kao vojnik, i kao komandant, koji za ovaj Korpus odgovara pred Kraljem i istorijom, ja takav rad ne mogu i neću dopustiti.“¹⁵⁰

¹⁴⁹ AVII, X-13-II, br. 17/10; X-2a, br. 1. Akt IV komandantu II brigade od 21. IV/4. V 1917.

¹⁵⁰ Gen. Živković je stoga naredio:

„1) Da se moja naredba br. 157 pažljivo pročita svima četnim i pukovskim komitetima, s tim da komandiri četa, odnosno komandant puka detaljno objasne članovima komiteta njihova prava i dužnosti;

Pomenute tendencije da se komiteti mešaju u pitanja komandovanja i da čak postavljaju pitanje izbora vojnih starešina jesu one osnovne tendencije koje su se znatno ranije i s uspešnim rezultatima javile u ruskim armijama. Te tendencije nisu mogle biti ugušene naredbama, tako da su se one u toku sledećih nedelja leta još više proširile. Komandant Korpusa je zbog toga bio prisiljen da 26. VII/8. VIII izda novu naredbu, u kojoj je stajalo:

„Za vreme ove velike vojničke krize koju proživljuju naša braća Rusi i starajući se da povrate disciplinu u svojim trupama, da vaspostave pokolebanu uzajamnu vojničku vezu između komandnog elementa i potčinjenih, — u to vreme preokreta i preporođaja kod ruskih trupa u čijoj sredini i mi živimo, vidim pojave koje me iznenađuju i koje mi daju mogućnost da osetim da se u dobrovoljačkom Korpusu otpočela da uvlači navika da: četni, bataljonski i pukovski komiteti prijavljuju čežnju da utiču na rešenja o operativnoj upotrebi jedinica i na određivanje lica na komandne položaje u Korpusu.

Sem toga učestale su pojave da skup oficira ili vojnika, van komiteta, kolektivno doneše rezolucije, kojima pojedine grupe teže da im nature svoja rešenja ili da utiču na pitanja koja se tiču vojničkog stanja u Korpusu.

Ubeđen dugogodišnjim vojničkim mirnodobskim i ratnim službovanjem da se u vojsci, kolektivno, dogovorno i sa rezolucijama ne može komandovati sa izgledom na uspeh, da se u savremenom vođenju rata moraju očuvati principi uzajamnog odnosa starijih prema mlađim i obratno, koji su vekovima stvarani i bez kojih se ne da zamisliti uspešno komandovanje, — ja pozivam g. g. oficire, podoficire i vojnike dobrovoljačkog Korpusa da sačuvaju i danas duh i disciplinu sa kojom se Korpus sa godošću mogao pohvaliti da je ušao u red maloga broja svesnih disciplinovanih jedinica u Rusiji.¹⁵¹

-
- 2) Da se u buduće prilikom svake smene članova komiteta to učini;
  - 3) Da nadležne pretpostavljene starešine vode najstrožije računa o tačnom izvršenju njenom, i

- 4) Na slučaj ponovnog pojavljivanja tendencija protivnih naredbama br. 157 i ovoj, predučeći odgovarajuće zakonske mere“ (AVII, X-45, list 159-60. Naredba br. 196 komandanta korpusa od 9/22. VI 1917, pod t. IV. — Na osnovu ove naredbe usledile su naredbe po divizijama, brigadama i pukovima. Vid., na primer: operacijski dnevnik II brigade I divizije pod 12/25. VI 1917, AVII, X-23, br. 2/1, list 83; X-29-II, br. 18/3, list 2, naredba komandanta O. br. 893 za 13/26. VI 1917).

¹⁵¹ AVII, X-22, br. 4 list 12'-13. Naredba komandanta Korpusa br. 240 od 26. VII/8. VIII u naredbi br. 228 komandanta I puka za 7/20. VIII 1917; *Memoari*, 308-10 (nešto prestilizovano). — Pomenuti bataljonski komiteti nisu postojali.

Sačuvana arhivska građa ne omogućava da se prati rad ilegalnih oficirskih i vojničkih skupova mimo legalnih komiteta; ilegalnih komiteta u Korpusu posle disidentskog pokreta vojnika svakako nije bilo. Tek iz nekih slučajeva opaža se da su se i poznati članovi najviših legalnih komiteta u revolucionarnom radu oslanjali na grupe van komiteta. Narednik Dejan Paprić (iz 4. čete II bataljona IV puka), na primer, u ime svojih drugova i istomišljenika izjavio je u pukovskom komitetu da vojnici IV puka neće da idu na rumunski front. Na to je dao izjavu komandant puka, ali ona štabu divizije nije bila dovoljna nego je cela stvar pokrenuta u divizijskom komitetu, a komandant divizije je naredio komandantu IV puka da ispita raspoloženje u jedinici. Na sednici pukovskog komiteta 15/28. jula Paprić je izjavio da je do pomenutog zaključka došao u razgovoru s neka četiri podoficira iz I bataljona. Od pukovskog komiteta određena komisija da ispita ceo slučaj utvrdila je da je Paprić s jednim od imenovanih o tome razgovarao, ali tek posle sednice od 15/28. VII; utvrđeno je, međutim, da je Paprić 15/28. VII samovoljno naredio da se sakupe ljudi po bataljonima i drugim jedinicama da bi ih pitali hoće li na rumunski front. Ovu je naredbu sproveo preko dežurnog telefoniste i pomoću dva četna ordonansa, kojima je poručio da jave članovima pukovskog komiteta po četama da sazovu čete u zbor.¹⁵²

Neke momente treba naglasiti. Paprić se konsultovao o stanju u puku, ali mimo komiteta. On je tek 15/28. VII svoje kolege iz pukovskog komiteta samoinicijativno mobilisao, pojedinačno i u cilju da ne bi morao pokretati četne komitete; sâm je pak telefonom posredovao u bataljonskim komandama, gde nije bilo komiteta, i gde se svakako obraćao svojim istomišljenicima, podoficirima. Paprić se izgleda mogao osloniti na svoj ugled kao aktivnog člana komiteta, jer on ni dotada nije propuštao priliku da se legitimiše kao borac za vojnička prava.¹⁵³

Stvar se oko provere raspoloženja kod vojnika IV puka komplikovala zbog nabusitog držanja zastupnika komandanta IV puka. Nje-

¹⁵² AVII, X-29-II, br. 23/2, list 1. Predsednik pukovskog komiteta IV puka komandantu puka 26. VII/8. VIII 1917. Predsednik pukovskog komiteta optužio je Paprića da izaziva „neposlušnost vojnika da se odazovu svojim dužnostima po naređenju nadležnih komandanata“ (A-SANU, inv. br. 10074/II, Operacijski dnevnik IV puka pod 28. VII/10. VIII 1917). — Rezultate referenduma trupa IV puka trebalo je Papriću doneti pred sednicu pukovskog komiteta istoga dana u 17 časova.

¹⁵³ Na primer, u sukobu između komandira 1. čete II bat. poručnika Bojunickog i redova iste čete Uroša Milanovića, Paprić se nametnuo za posrednika i svojim, navodno, nevojničkim ponašanjem razdražio je vojnike protiv starešina, govoreći da ako ih ma ko otada udari, da i oni njemu odmah uzvrate (AVII, X-29-II, br. 23/2, list 1). Isto tako, ne samo da se 11/24. XI 1917. usprotivio naređenju dežurnog oficira nego je ovog na najpogrđniji način isposao i prkosio mu (A-SANU, inv. br. 10074/II, Operacijski dnevnik IV puka pod 19 XII 1917/1. I 1918).

gova izjava u puku je diskreditovana, jer se kod vojnika javila predstava „da komandant puka nije htio nikoga da pita“, iako mu je to naređeno. Na taj način dala se prilika da vojnici raspravljaju da li je komandant puka u pravu kad tako postupa, pa je čak pitanje potezano u pukovskom komitetu, gde je jedan član zastupao gledište da vojnici svakako treba da se pitaju u sličnim prilikama, što je u celini značilo da se pukovski komitet umešao povodom Paprića i u samo operativno naređenje.¹⁵⁴

Dalji rad po slučaju Paprića nije ovde interesantan do 17/30. XII 1917, do pred odlazak II brigade iz Rusije, kad se ona bavila na železničkoj stanici u Jaroslavlju. Na osnovu naređenja komandanta brigade, Papriću je saopšteno da se za krivice stavlja u zatvor na 30 dana. Paprić je u 9 časova odveden u zatvor, a oko 16 časova cela njegova četa došla je pred zatvor i izvela ga je iz njega; druge čete iz vagona klicale su: „Živila slavna četa!“ i slično. Komandir čete sazvao je zbor, objasnio četi težinu učinjenog prestupa i posledice koje je čekaju, i naredio da se Paprić sprovede u zatvor. Sat kasnije Paprić je opet bio na slobodi. Sutradan su pritvoreni ne samo Paprić nego i ljudi koji nisu hteli da ga puste. Komandant bataljona dao je predlog da se Paprić i drugovi uklone iz Korpusa. Na saslušanju, Paprić je pred njim bio neposredan i izjavio je da žali što je uopšte dolazio u Korpus.¹⁵⁵

Bilo je i u drugim jedinicama Korpusa slučajeva da su članovi komiteta, naročito podoficir i Banačani, bili nosioci tendencija negativnih sa stanovišta štaba Korpusa. Protiv člana komiteta podnarednika 3. čete II bataljona II puka Ranka Tomića postojala je prijava redova Đoka Vlašića, da ga je Tomić u svoje vreme nagovarao da se izjasni za povratak u zarobljeništvo, gde bi mu bilo bolje s obzirom na prilike u Rusiji; Tomić je navodno izjavio da će i sam istupiti iz Korpusa, javiti se u rusku armiju, odatle će prebeći Austrijancima i izdati im imena svih poznatih koji su ostali u Korpusu.¹⁵⁶ Članovi komiteta i drugi napredniji dobrovoljci bežali su iz Korpusa prilikom odlaska brigade iz Rusije i obično se priključivali revoluciji.¹⁵⁷

¹⁵⁴ AVII, X-15-I, br. 5/3, list 8-8'. Potpukovnik Vlad. Brkić komandantu II brigade sa Pov. br. 1124 od 19. VII/1. VIII 1917.

¹⁵⁵ AVII, X-29-II, br. 23/2, list 6. Komandir 4. čete II bataljona komandantu bataljona 18/31. XII 1917. i sprovodni akt komandanta bataljona (bez broja). — Komandant puka je najzad 27. XII 1917/9. I 1918. naredio da se Paprić pred sudskim vlastima, kada se za to ukaže prilika (A-SANU. inv. br. 10074/II, Operacijski dnevnik IV puka).

¹⁵⁶ AVII, X-51-I, br. 1/2, list 232*-3. Naredba komandanta II puka br. 402 od 21 V/3. VI 1917, pod. II.

¹⁵⁷ U Jaroslavlju iz IV puka odbegao je i narednik Dragomir Delić, komesar za ishranu i još jedan kaplar iz iste komisije (AVII, X29-II, br. 18/1b, list 5. Izveštaj komandira 1. čete I bataljona IV puka od 1/14. XII 1917.).

IX – Komiteti ruskih jedinica pri Korpusu. Odnosi s russkim civilnim komitetima

Komiteti u jedinicama Korpusa uvedeni su da bi se sprečilo javno i direktno mešanje ruskih naročito civilnih komiteta u stvar Korpusa. Pri tome, štabovi po komandama nastojali su da ovi „izolatori“ od revolucije ne dolaze mnogo u dodir s revolucionarnim vrenjem, jer je postojala mogućnost da se oni i sami revolucionišu. Ruski vojni komiteti viših formacija pozivali su povremeno na savetovanja i predstavnike komiteta iz Dobrovoljačkog korpusa. Ruski civilni sovjeti i komiteti, mnogo revolucionarniji, nisu imali velikih iluzija s dobrovlačkim komitetima, nego su gledali da što neposrednije stupe u dodir s elementima naklonjenim revoluciji, bez obzira da li su u komitetima ili još pre van njih.

Revolucionarni sovjeti bili su zainteresovani da se bar utvrdi institucija komiteta u Korpusu zato što su u tome svakako gledali garantiju za demokratizaciju jedne strane vojske, koja je uživala veliko poverenje oborenog carskog režima. Ima izvesnih indikacija da su pojedinci iz nekih ruskih komiteta nudili novac izvesnim elementima iz Korpusa da obaveste dobrovoljce o komitetima i da porade da ih vojnici izaberu.¹⁵⁸ Kada se kod srbijanskih oficira u I diviziji javio otpor protiv zavodenja komiteta, Rusi su intervenisali da skrše taj otpor. Protiv oficira IV puka koji su nagovarali vojнике da ne biraju komitete i kritikovali rusku vojsku i njeno ustrojstvo praporščik Dzevanovski podigao je tužbu, te je u vezi s njom određena komisija da ispita navode žalbe.¹⁵⁹

U samom Korpusu napredni elementi iz redova vojnika i podoficira odlazili su na ruske zborove, a pojedinci su se i povezivali s komitetima. Uglavnom preko njih se širila agitacija ruskih komiteta da će dobrovoljci biti slobodni građani ako izadu iz Korpusa.¹⁶⁰ Uopšte, dobrovoljci, nezadovoljni prilikama u Korpusu, tražili su intervenciju ruskih komiteta.¹⁶¹ Oficiri-disidenti našli su isto tako

¹⁵⁸ AVII, X-13-II, br. 17/11, list 1. Akt potporučnika Mih. Jojića komandantu I bat. IV puka 19. IV/2. V 1917. — Po izveštaju komandanta III bataljona IV puka smutnju među dobrovoljce uneli su ruski vojni komiteti, te je znatan broj vojnika tražio da se predava russkim vlastima (A-SANU, br. 10074/I, Operacijski dnevnik IV puka pod 20. IV/3. V 1917).

¹⁵⁹ Kako je komisija trebalo da bude mešovita, komandant IV puka puk. Trebinjac aktom Pov. A. Đ. br. 874 od 1/14. V 1917. zamolio je od komandanta I divizije da izdejstvuje da se odrede dva člana kakvog ruskog komiteta, pošto štab puka nije mogao uspostaviti nikakve neposredne veze sa stranim ustankovima (AVII, X-47-I, br. 11/5).

¹⁶⁰ Kopnyc, 15-16; AVII, X-11-I, br. 6, 162'. Raport komandanta IV puka br. 672 od 27. IV/10. V 1917.

¹⁶¹ Na primer, bivši glavni kuvar oficirske menaže u Odesi, koji je izjavio da ide u plen, vikao je po kasarnskom krugu da će ići russkom komitetu da javi šta se radi u Korpusu (AVII, X-43-IV, br. 52/1. Izveštaj dežurnog oficira komandantu stana).

oslonca u propagandnom radu na stvaranju federativne Jugoslavije u ruskim vojničkim i radničkim komitetima, o kojima je general Živković pisao da su u njih ušli svi mogući nemački, austrougarski i bugarski provokatori.¹⁶²

Komiteti u ruskim odeljenjima u Korpusu čine posebno pitanje. Kada je ruski ministar vojni dozvolio obrazovanje komiteta, general Živković je (1/14. IV) obznanio oficirima i vojnicima ruskih odeljenja pri Korpusu da mogu učestvovati u radu mesnih političkih organizacija, ali da u vezi s tim nemaju nikakvih dodira s dobrovoljcima i da imaju pravo da predstavljaju samo čisto ruske jedinice.¹⁶³ Dесetak dana kasnije održan je zbor ljudstva ruskog odeljenja pri štabu Korpusa. Na zboru su formulisani i izvesni zaključci koji su se ticali odnosa sa srpskim trupama: zajednički rad bio je poželjan samo u ekonomskim pitanjima; članove komiteta koje će dobrovoljci izabrati ne bi trebalo priznati.¹⁶⁴ Kada je sutradan biran zajednički komitet štaba Korpusa, ruski podoficiri i vojnici su otkazali da izvrše naredbu. Jugosloveni su, pak, u komitet od petorice izabrali jednog ruskog kapetana i jednog podoficira. Da ne bi ovaj komitet bio ignorisan, komandant Korpusa je (17/30. IV) izdao posebnu naredbu kojom je regulisao pitanje izbora komiteta za ruske vojнике. Na osnovu ove zapovesti izabran je ruski četni komitet od pet članova, po ruskim propisima, tj. sa četnim zborom kao osnovnim forumom.¹⁶⁵

Tokom maja politička diferencijacija izvržena je u potpunosti. Već 14/27. maja priatelj srpske komande kapetan Lazarov podneo je ostavku na položaj predsednika pomenutog komiteta.¹⁶⁶ Dva dana kasnije sekretar pukovskog komiteta ruskih vojnih činovnika zahtevao je od štaba Korpusa da se iz službe ukloni neki Rodaljko-Sošaljski zbog svojih reakcionarnih pogleda i postupaka.¹⁶⁷ Nezadovoljstva i nesloge naročito je bilo među vojnim činovnicima ruske službe, pošto je reakcionarno nastrojeni deo rado prihvatao stanje u Korpusu. Na nekom zboru vojnih činovnika II divizije 11/24. maja ljudi su se razdvojili u dve grupe; oni koji su ostali na zboru doneli su neku rezoluciju, ali ona nije mogla biti predana, jer su dva potpisnika povukla svoje potpise. Ova dvojica su označeni kao provokatori, te je odesski izvršni komitet tražio njihovo uklanjanje sa dužnosti dok o

¹⁶² Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, XXIII, Beograd 1933, 93—94 i 95; О чак, n. n., 280.

¹⁶³ Memoari, 189.

¹⁶⁴ AVII, X—43—I, br. 24, № 1757/4. Overena kopija zapisnika sa zbara. — Ove zaključke formulisao je inicijator i predsednik zbara neki Dzjuba.

¹⁶⁵ AVII, X41—I, br. 24, list 3/5, № 1796. Komandant stana komandantu Korpusa 14/27. IV, sa zapisnikom sa ruskog zbara od 20. IV/3. V 1917. u prilogu.

¹⁶⁶ AVII, X—43—IV, br. 51/3. Predstavka kapetana Lazareva i negativni odgovor komandanta stana sa K. S. br. 952 od 14/27. V 1917.

¹⁶⁷ Ovoga Korpusa nije mogao da zadrži, pošto je ranije kažnjen zbog pro-nevere 2.000 pudi brašna (AVII, X—43—I, br. 24/9 i 11).

njima ne donose konačno rešenje zbor ruskih oficira, činovnika i vojnika te divizije. Komandant divizije odbio je da ih smatra provokatorima; sa svoje strane je napomenuo da je neki drugi ruski činovnik na zboru izjavio da je dobrovoljačka divizija banda i avantura starog režima.¹⁶⁸

Septembra 1917. članovi komiteta ruskog mitraljeskog odeljenja pri IV puku zatvorili su svog komandira zbog kontrarevolucionarnih ideja. Kad ih je pukovski islednik pozvao na saslušanje, članovi komiteta su kategorički odobili da se saslušaju na jeziku koji ne poznaju i zato što nisu obavešteni šta se ovim smera.¹⁶⁹

Odnosi sa civilnim komitetima i sovjetima bili su zaoštreni. U Voznesensku, gde se nalazilo sedište I divizije, kao i u nekoliko manjih mesta, u kojima su bili razmešteni pojedini pukovi Korpusa, stalno je dolazilo do trvanja s komitetima i sovjetima; saradnje je bilo tek izuzetno.

Sovjet vojnih deputata voznesenskog garnizona 7/20. aprila rešio je da se neodložno udalji komandant I srpskog brdskog artiljerijskog diviziona major Toma Popović i njegov vodni oficir Rus Lešković „zbog krajnje izazivačkog držanja, koje nije u duhu vremena“¹⁷⁰. Stvar je izašla i pred ministarsku sednicu srpske vlade na Krfu; generalu Živkoviću je poručeno da podeši svoje držanje prema komitetima.¹⁷¹

Meseca maja bilo je u dva maha saradnje između I divizije i voznesenskih komiteta. Najpre je u IV puku, usled jake agitacije za izlazak iz Korpusa, trebalo da vojnicima govore najviše srpske starešine u prisustvu ruskih oficira iz okružnog komiteta i voznesenskog komiteta; u planu je bilo da se izloži da su neprijatelji Rusije i Srbije

¹⁶⁸ Istovremeno u diviziji je pokrenuta istraga da se utvrdi tačna izjava Vojcjehovskog, koju pomenuta dva provokatora nisu htela da prihvate (AVII, X-43-I, br. 24, dok. 8. Komandant II divizije komandantu Korpusa Pov. Đ. br. 1286 od 14/27. V 1917). Komandant II divizije nije hteo da ostavi na cedilu pomenute provokatore, nego je predmet dostavio centralnom sjedinjenom komitetu u Odesi. Ovaj se, međutim, u tom poslu oglasio nenadležnim, te je predložio da se razmatranje predmeta izvrši u divizijskom komitetu, uz prisustvo tri Rusa iz Korpusa. Predlog je odmah prihvacen, jer je bilo jasno da će srpska većina na sastanku zaštiti dva otpadnika revolucije (AVII, X-43-I, br. 24/18. Akt II divizije Pov. Đ. br. 1355 komandantu Korpusa).

¹⁶⁹ AVII, X-29-III, br. 18/6, list 1. Izveštaj islednika 4/17. IX komandantu IV puka. — Pukovnik Trebinjac tražio je još istoga dana da se ovo rusko odeljenje ukloni iz puka zbog nediscipline. Pre toga, 2/15. IX sam pomenuti komandir, potporučnik Kudinov tražio je premeštaj u štab armije (A-SANU, inv. br. 10074/II, Operacijski dnevnik IV puka pod 2/15. IX 1917).

¹⁷⁰ Dok se ova stvar definitivno ne razmotri, Pavlović je upućen na službu Poslanstvu u Petrogradu, a Lešković je prešao u štab Korpusa (AVII, X-43-I, br. 24, № 1622 od 10/23. IV 1917; X-1-I, br. 2, list 66 od 12/25. IV 1917. Živkovićev šifrovani telegram ministru vojnom u Solunu O. Br. 843).

¹⁷¹ DASIP, PO-1917, fasc. XI, Pov. J. br. 403. Pašićeva beleška od 18/31. IV 1917.

isti, i to oni koji lažnim obećanjima zavode dobrovoljce da izadu iz Korpusa.¹⁷² Kada su se, s druge strane, javili revolucionarni istupi u Voznesenskom, mesni komitet zamolio je pomoć od I srpskog diviziona i dobio 40 vojnika.¹⁷³

Jula meseca, međutim, opet su nastali sukobi sa voznesenskim komitetom, koji je tražio da se ponovo pošalje komisija u Korpus da svakog vojnika pita želi li ostati u jedinici.¹⁷⁴ Nekako u isto vreme pronosila se vest da je ovaj komitet izglasao rezoluciju da brdski divizion (sastavljen od Rusa) izade iz sastava I dobrovoljačke divizije.¹⁷⁵

U Orehovu (Tavričeska gubernija) bio je raspoređen VII „hrvatski“ puk, koji su najvećim delom sačinjavali „silovoljci“. Vojno-izvršni komitet ovoga grada najpre je tražio da se smeni i zatvori komandir mitraljeskog odeljenja, ruski praporščik, zbog privrženosti starom režimu.¹⁷⁶ U isto vreme komitet grada Orehova javio je načelniku štaba Odeskog vojnog okruga o zlostavljanju vojnika VII puka i o potrebi da se objasni položaj zarobljenika nasilno uzetih u sastav dobrovoljaca; traženo je da se na lice mesta uputi jedan komesar Privremene vlade.¹⁷⁷ U agitaciji za izlazak iz Korpusa i za sticanje pune slobode naročito se odlikovao jedan gimnazijski nastavnik, koji je slao sve telegrame upućene ministrima i drugim višim vlastima, prizivao vojнике noću u svoj stan i učio ih šta treba da rade; ovaj nastavnik je malo kasnije izabran za predsednika „društvenih komiteta“ i za predsednika komisije koja je vršila odvajanje dobrovoljaca i „silovoljaca“.¹⁷⁸

¹⁷² AVII, X-13-II, br. 17/11, list 7. Komandant IV puka komandantu I divizije, sa O. br. 612 od 27. IV/10. V 1917. — Trebinjac se žalio na postupak raznih ruskih organizacija, pa čak i ruskih oficira i vojnih činovnika, koji su dobrovoljcima obećavali slobodu i zaradu ako izadu iz Korpusa; tajne organizacije, pak, širile su vesti da će uskoro biti zaključen mir, i da će biti sudjeni kao izdajnici oni zarobljenici koji su stupili u srpsku vojsku (A-SANU, br. 10074/I, Operacijski dnevnik IV puka pod 27. IV/10. V 1917).

¹⁷³ AVII, X-1-I, br. 2, list 128 od 25. V/7. VI 1917.

¹⁷⁴ AVII, X-2a, br. 1, № 1276 od 4/17. VII 1917. — Štab Korpusa je 5/18 VII intervenisao kod načelnika štaba Voznesenskog vojnog okruga da se sa ovom agitacijom prekine.

¹⁷⁵ O tome je rešavano na sednici divizijskog komiteta 8/21. VII; na učinjeno pitanje dobijen je odgovor da Vojni izvršni komitet nije o tome diskutovao (AVII, X-43-I, br. 24/24. Komandant I divizije komandantu Korpusa sa A. Đ. br. 7905 od 10/23. VII 1917).

¹⁷⁶ AVII, X-43-I, br. 24/1, № 1806. Komandant VII puka komandantu II divizije sa Pov. br. 498. Praporščik Konovalov je odmah upućen gubernijskom vojno-izvršnom komitetu u Simferopolj.

¹⁷⁷ Vojni okrug je zatražio da u Orehovo pode i jedan predstavnik štaba Korpusa sa dva ruska oficira (AVII, X-2a, br. 1, Operacijski delovodni protokol Korpusa, № 784 od 2/15. IV 1917). — O načinu ovog ispitivanja vid. *Memoare*, 194-5 i 197.

¹⁷⁸ AVII, X-43; I, br. 29/3. Komandant VII puka komandantu II brigade II divizije sa Pov. br. 057 od 23. IV/6. V 1917.

Oficiri-disidenti Hrvati razvili su u Aleksandrovsu veliku agitaciju sa ciljem da rasture Korpus pomoću ruskih sovjeta. Predsednik zbora u Aleksandrovsu izvestio je ministra vojnog i načelnika glavnog generalštaba da treba rasturiti II diviziju zbog nereda i tuče kao i zbog potrebne radne snage za obradu zemlje.¹⁷⁹ Ipak, bilo je prilika i za saradnju. Kada je juna 1917. došlo do produbljivanja revolucionarne krize, štab vojnog okruga zamolio je da se komesaru u Aleksandrovsu stavi na raspoloženje za nekoliko dana mitraljesko odeljenje V puka.¹⁸⁰

Sredinom juna 1917. u Aleksandrovsu je manifestovala grupa od 400 građana za srpsku vojsku i narod. Posle toga je komisija sastavljena od radničko-vojničkih komiteta gradova Sevastopolja, Jekaterinoslava i Aleksandrovska kao i od drugih organizacija okruga izjavila da smatra sve neprijatne nesporazume za izravnate; svuda su potom obrazovani komiteti za uspostavljanje normalnih odnosa između stanovništva i divizije „u smislu ruskih sloboda i slovenskih ideja“.^{180a}

Izvesna saradnja između predstavnika ruskih i dobровoljačkih komiteta postojala je u zajedničkim komitetima. Saradnja s ruskim vojnim komitetima u sovjetu vojničkih i oficirskih deputata odbijana je od strane Korpusa, pod izgovorom da se Dobrovolački korpus upravlja po svojim zakonima; izražena je samo želja da se uspostavi veza sa izvršnim komitetima ovoga sovjeta.¹⁸¹ Ruski pozivi na sastanak delegatima korpusnih jedinica ostajali su i dalje bez efekta: jedino što je naređivano svima komitetima ruskih odeljenja da postupe po pozivu.¹⁸²

Vlasti u Korpusu pokazivale su se nešto elastičnije kad su bili u pitanju politički značajniji civilni komiteti i sovjeti. Neke jedinice II divizije, po naređenju komandanta divizije, obrazovale su u dogovoru s mesnim komitetima centralne mesne komitete, u koje su ušli i članovi iz dislociranih komandi. Sa ovim zajedničkim komitetima želelo se da se postigne zbližavanje, s jedne, i obezbeđivanje od mogućih incidenta, s druge strane.¹⁸³ Na sličan način stvoren je u Aleksandrov-

¹⁷⁹ AVII, X-2a, br. 1, № 890 od 22. IV/5. V 1917. Štab Korpusa Poslanstvu u Petrogradu. — Po naredenju komandanta odeskog vojnog okruga, gen. Ebelova, ovaj predsednik je udaljen sa pomenute funkcije zbog navodno lažnih dostava (DASIP, J0-I, Pov. J. br. 605. Spalajkovićev telegram br. 604 od 12/25. VI 1917).

¹⁸⁰ AVII, X-1-I, br. 2, list 128 od 27. V/9. VI 1917.

^{180a} DASIP, J0-I, Pov. J. br. 605. Spalajkovićev telegram br. 604 od 12/25. VI 1917. Iza ovog nastojanja za saradnjom izgleda da se nalazio general Ebelov, koji je o ovom toku stvari i obavestio Spalajkovića, te mu se ovaj zahvalio.

¹⁸¹ AVII, X-2a, br. 1, Operacijski delovodni protokol Korpusa № 959 od 1/14. V 1917. Saopšteno delegatu na akt štaba Odeskog vojnog okruga № 1558; О ч а к, п. п., 279.

¹⁸² AVII, X-2a, br. 1, № 1118 i 1142 od 29. V/11. VI i 1/14. VI; X-1-I, br. 2, list 133 od 29. V/11. VI 1917.

¹⁸³ Ovakav aranžman, na primer, odmah je postigla provijantska kolona II divizije u nekom selu (AVII, X-37-I, br. 1/1, list 47 od 15/28, V 1917, Operacijski dnevnik provijantske kolone II divizije).

sku „Centralni sjedinjeni komitet“, sastavljen od po nekoliko članova svih komiteta. Predstavnici divizijskog komiteta II dobrovolačke divizije bili su: major Milić, jedan potporučnik, jedan podnarednik i dva redova. Rusā iz raznih civilnih i vojnih komiteta bilo je u njemu dešet. Osnivanje ovoga komiteta preporučila je komisija koja je proučavala incident s hapšenjem komandanta divizije, koji se odigrao na Đurđev-dan. Pošto su prethodno date izjave da se računa da je nemio događaj potpuno zaglađen, obznanjena je odluka zajedničkih komiteta o obrazovanju „sjedinjenog komiteta“, kome je stavljen u zadatak da uspostavi „pravilne odnose među stanovništvom i Dobrovoljačkom Divizijom, koji odgovaraju duhu slobodne Rusije i ideji ujedinjenja Slovenstva“. ¹⁸⁴

X — Komiteti disidenata. Stepen revolucionarnosti ovih komiteta

Ruske vlasti su disidente-vojнике većinom upućivale u zarobljenički logor u Darnicu (kod Kijeva) i u Jekaterinoslav (danas Dnepropetrovsk), na rade; manji je deo primljen u rusku vojsku.¹⁸⁵ S obzirom da je vlast Kerenskog svim zarobljenicima dozvoljavala da osnivaju svoje komitete¹⁸⁶, disidenti su ove odmah izabrali u Darnici. To je išlo na ruku ruskim vlastima, jer je preko komiteta trebalo bivše dobrovolje masovno prevesti u udarne bataljone Kerenskoga. Članovi komiteta, međutim, koji su bili bolje upoznati s razvojem stvari u periodu dvovlašća, ometali su agitatore, koji su ponekad umeli i da

¹⁸⁴ Neposredni zadaci sjedinjenog komiteta bili su sledeći:

- „A — Da učestvuju u licu svojih poverenika pri ispitivanju ljudstva Divizije u pitanjima preobrazovanja;
- B — Razjasniti ideju Dobrovolačkog komiteta Srba, Hrvata i Slovenaca putem štampe i na skupovima;
- V — Obrazovati biro, u kome bi se sticali svi predmeti nesporazuma između stanovništva varoši Aleksandrovska i njegovog sreza s jedne strane i Dobrovolačke Divizije s druge strane;
- G — Molimo Aleksandrovski Savet Radničkih i Vojničkih Deputata, da ustupi u svom organu „Jedinjenje“ rubriku za obaveštavanje rada Sjedinjenog Komiteta;
- D — Sjedinjeni Komitet stavlja sebi u zadatak priređivanje mitinga, koncerata, pozorišnih komada i t. d., koji će imati za svoju svrhu zbližavanje stanovnika sa Divizijom.“ (AVII, X—43—I, br. 24/7. Zastupnik komandanta II divizije komandantu Korpusa, aktom Pov. Đ. br. 1248 od 10/23. V. 1917).

¹⁸⁵ О чак, н. н., 279; *Naši ljudi u Oktobarskoj revoluciji. Oni su bili s Lenjinom*, *Vjesnik*, 1. V 1957, 6.

¹⁸⁶ Vid. nap. 10. — Vojni zarobljenici u Rusiji su još aprila meseca učestali s molbama u kojima su tražili da im se dadu izvesna politička prava (život po privatnim kućama, sloboda kretanja i zbora i pravo na organizovanje raznih organizacija) sa čime se tada nije mirila ruska Vrhovna komanda (A—SANU, br. 10074/I, Operacijski dnevnik IV puka od 21. V/3. VI 1917).

priprete slanjem ljudi u rudnike.¹⁸⁷ Nije zbog toga čudno što su srpski agitatori, ubacivani među disidente u Darnici, napadali rukovodeće ljude iz izvršnog odbora vojnih veća, kako se zvao centralni organ komitetske organizacije darničkih disidenata.¹⁸⁸

Da bi se pitanje disidenata posle neuspelog julskog ustanka u Peterogradu rešilo u korist Korpusa, zanimljiva je inicijativa nekog Černomora (očigledno pseudonim), koji je u listu *Odeski listok* 9/22. jula pisao da smatra da bi praktični korak da se stvori jedinstvena jugoslovenska organizacija predstavljalo pitanje o obrazovanju jednog „društvenog komiteta“, u koji bi ušli predstavnici svih jugoslovenskih grupa i organizacija. Disidenti-oficiri, smatraljući da je ovo inicijativa štaba Korpusa, odgovorili su na ovu ideju negativno.^{188a}

Po istupanju iz Dobrovoljačkog korpusa raniji članovi ilegalnog akcionog i izvršnog komiteta nastojali su da sačuvaju političko jedinstvo dobrovoljaca-disidenata i da produže borbu. Zarobljenički komiteti u Darnici izabrali su izvršni komitet, kome je izvesno vreme predsedavao Nikola Grulović. U to vreme obrazovan je Jugoslovenski revolucionarni bataljon, na čelu s „crnorukcem“ Aleksandrom Srbom i oficirima-disidentima. Od ostalih vojnika-disidenata izvršni komitet je formirao radničke družine, koje su svoje pripadnike upućivale na razne radove u tvornice, zanatske radionice, u saobraćaj i poljoprivredu. Ova organizacija, kojom je rukovodio izvršni komitet vojničkih (kasnije i radničkih) veća obuhvatala je do 10.000 Jugoslovena. Radi uspešnijeg političkog i propagandnog delovanja izvršni komitet je nešto docnije osnovao Jugoslovenski revolucionarni savez. Na čelu Saveza nalazio se centralni komitet, čiji je predsednik bio Maksim Čanak, a jedan od članova Nikola Grulović. Savez je pokrenuo i svoj javni organ pod imenom *Jugoslovenski revolucionar*. Aktivisti, obično radnici, delovali su među svojim drugovima živom reči, objašnjavajući im tok revolucionarnih događaja u Rusiji. Disidentska komitetska organizacija i Jugoslovenski revolucionarni savez širili su kod bivših dobrovoljaca simpatije prema proleterskoj stvari. Zbog toga je i razumljivo što se iz redova članova saveza, radničkih družina i revolu-

¹⁸⁷ Nikola Grulović i Nikola Kovačević, na primer, govorili su disidentima posle trećeg govora delegata vlade Kerenskog Kiseljova, pa su čak ovoga ubedili da je na pogrešnom putu kad o disidentima govori kao o izdajnicima (Zavod za proučavanje radničkog pokreta Srbije, rukopis sećanja Petra Hrtkovića o događajima iz oktobarske revolucije – neregistrovano).

¹⁸⁸ Jednog ovakvog agitatora, nekog popa, Nikola Grulović je na taj način uklonio što je pozvao vojnike u zarobljeništvu da popa pouče „pastirskim dužnostima“; plašeći se da ne bude premlaćen, pop je sam utekao (A. Лазаревић, *Югословени у Октобарској револуцији*, Радник, 7. XI 1957, 3).

^{188a} Ч е р н о м о р ъ, Югославянское дѣло въ Россіи, Одесский Листокъ, 9. VII 1917. — Otvoreno pismo dopisniku Černomoru sastavio je, po svoj prilici, Milan Banić (HAZ. pom. grupa, № 9/C-1).

cionarnog bataljona regrutovao kadar Jugoslovena-revolucionara i boraca za odrede Crvene garde, a kasnije i pukove Crvene armije.¹⁸⁹

Ne treba, međutim, imati suviše radikalne predstave o revolucionarnosti ovih disidentskih komiteta i njihovog revolucionarnog saveza. Ove političke organizacije po svom ideološkom nivou i praktičnoj političkoj delatnosti još nisu bile boljševičke; čak s boljševicima nisu imale ni dodira. Nikola Grulović, na primer, koji je bez sumnje bio centralna figura ilegalnih komiteta u Korpusu i jedan od najenergičnijih rukovodilaca komiteta u Darnici, prvi put je čuo za Lenjinovo ime tek kada se sa oficirom-disidentom Stankom Lapajneom našao u delegaciji ruskoj vladii u Petrogradu, početkom jula 1917, baš u dane kada su neke jedinice prestoničkog garnizona pokušale da obore Kerenskog i vlast predadu boljševicima.¹⁹⁰ Predsednik Jugoslovenskog revolucionarnog saveza, pak, agitovao je i posle julskih događaja kod Jugoslovena-disidenata i zarobljenika na velikom mitingu u Jekaterinoslavu da stupe u udarne odrede vlade Kerenskog. Čanak nije pridobio ni jednog Jugoslovena, koji su, radeći po fabrikama s ruskim radnicima, već bili pod boljševičkim uticajem.¹⁹¹

Kada su posle oktobarske revolucije organizovani crveni vojni odredi Jugoslovena, u njima su, naročito kad se od Crvene garde prešlo na stvaranje Crvene armije, postojali vojno-revolucionarni komiteti po uzoru na boljševičke.¹⁹²

¹⁸⁹ Kao nap. 54.

¹⁹⁰ Kao nap. 148.

¹⁹¹ Na samom mitingu, posle Čanka govorio je Banačanin Dimitrije Bugarški-Georgijević, koji je vladu Kerenskog prikazao kao vladu koja radi za buržuje i preporučio svojim zemljacima da se ne mešaju u ruske događaje (M. Petrović, *Bili smo vojnici Oktobra*, Rad, 4. XI 1957, 4). — Za najpoznatije političke radnike među jugoslovenskim dobrovolicima revolucionarno orientisanim, za Nikolu Grulovića i Maksima Čanka, treba navesti šta su o njima kao o „revolucionarnim agitatorima mislili odgovorni ljudi u Korpusu. Kada se srpska vojska, početkom 1919. godine, nalazila u oblastima koje su ranije pripadale Austro-Ugarskoj, Vrhovna komanda je službenim aktom upozorila komandanta I armije na političku biografiju pomemute dvojice. Za Grulovića je sa najvišeg mesta rečeno sledeće: „...Karaktera otvorenog i nadraženog, stvoren za borbu. Bistar, duhovit govornik, govori odlično ruski, zaražen idejom boljševizma. Svojim govorima na mitinzima dejstvuje na masu uverujući i raspaljujući. Veoma jak agitator [...].“ Za Čanka, pak, saopšteno je: „mirnije je prirode, ali energičan i jak agitator i od uticaja na mase“. Informator u Vrhovnoj komandi, koji je govorio po sećanju, naveo je da su obojica u Voznesensku bili u ruskom komitetu radničkih i vojničkih deputata, i „donoši u istom zvanju premešteni su u Kijev.“ (AVII, IV/1–40, br. 47. Vrhovna komanda sa O. br. 34034 komandantu I armije od 20. XII 1918/2. I 1919).

¹⁹² Б. Ђукић, *Подвиг Стојка Ракова, Побједа*, (Титоград), 1. IX 1957, 6 (treba: Ratka Stojkova).

XI — Ukipanje legalnih komiteta u Dobrovoljačkom korpusu u Rusiji

Legalni komiteti u Dobrovoljačkom korpusu ukinuti su onda kada je, sa stanovišta komande, za njima prestala potreba, tj. kada su jedinice Korpusa odlazile iz Rusije.¹⁹³ Divizijski komitet I divizije ukinut je naredbom komandanta divizije 13/26. XI 1917., tj. onda kada je divizija prestala da deluje kao celina.¹⁹⁴ U pukovima II brigade I divizije, koji su se nešto duže zadržali u Jaroslavlju, pukovski komiteti ne samo da su radili u decembru 1917., nego su tada, zbog složenih odnosa s boljševicima, još dobili u značaju. Pukovski komitet u ime vojnika i dva oficira u ime oficira (paralelizam!) tražili su od štaba brigade da se preko poslanstva obavesti šta je s transportovanjem u Francusku; iz straha da boljševičke vlasti ne izruče dobrovolje Austro-Nemcima kao i zbog vrlo slabe hrane, zbog velike hladnoće koju su podnosili slabo obučeni vojnici, zbog bolesti i stanovanja u vagonima punih 40 dana mogla su se očekivati još veća bekstva ljudi iz jedinica.¹⁹⁵ Kako vesti o transportovanju nisu stizale, srpski poslanik Spalajković je 16/29. decembra uputio delegaciju od jednog oficira i četiri vojnika iz brigade da moli Trockoga da se brigada što brže prevede preko Sibira. Trocki je tom prilikom rekao ruskom majoru koji je vodio delegaciju da neće popustiti pri zaključenju mira i uveravao je „da se možemo potpuno osloniti na njega, jer zna da je naročito Srbija uvek bila žrtva velikih sila i predmet za njihovo pogadanje, zbog čega (su) i stampali talijanski ugovor“.¹⁹⁶

I u ovim momentima se pokušavalo da se autoritet komiteta u dobrovoljačkim jedinicama iskoristi u dnevne političke svrhe. Uprava Jugoslovenskog društva u Petrogradu, na primer, obratila se, u drugoj polovini decembra, II brigadi, tražeći od nje ovlašćenje da može potpisati ovu komandu na pozdravnom telegramu ruskoj Ustavotvornoj skupštini. U vezi s tim sastao se u IV puku pukovski komitet, ali su se njegovi članovi razišli na ovom osetljivom političkom pitanju.¹⁹⁷

¹⁹³ Načelnik štaba Korpusa, pukovnik Kušaković je na sednici s generalom Rašićem u Oranžu (Francuska) 22. X/4. XI 1917. izjavio da su komiteti „važili za svo vreme bavljenja u Rusiji a prestali su da funkcionišu od ukrcavanja u Arhangelsk“ (AVII, XVI—1—VI, br. 11. Zapisnik sednice u štabu Dobrovoljačkog korpusa u Oranžu 22. X/4. XI 1917.).

¹⁹⁴ AVII, X—47—II, br. 32/1. Akt I divizije AĐ. br. 9466 od 22. I/4. II 1918. u Solunu predsedniku divizijskog komiteta. Arhiva komiteta predata je adulanturi da se čuva s ostalom arhivom.

¹⁹⁵ DASIP, Poslanstvo u Petrogradu, fasc. XVII, Pov. br. 1238. Akt II brigade srpskom poslanstvu O. br. 1034 od 9/22. XII 1917.

¹⁹⁶ DASIP, PO—1917, fasc. XI Pov. br. 4301 Spalajkovićev telegram Pašiću br. 1180 od 17/30. XII 1917. — Talijanski ugovor o kome je reč je Tajni londonski ugovor od 26. IV 1915, zaključen između sila Antante i Italije.

¹⁹⁷ B. Hrabák, *Rad Pašićevog pouzdanika u Rusiji, dr Radoslava Jovanovića za vreme Oktobarske socijalističke revolucije, Arhivski almanah I*, Beograd 1958, 133. — Komandant II brigade preko komandanta IV puka nare-

Komiteti u II brigadi I divizije, i konkretno u IV puku, prestali su da funkcionišu tek u rano proleće 1918. godine, kada su jedinice prevalile put kroz Sibir i kada su se nalazile na brodovima, na putu kroz Indijski ocean. Komandant IV puka naredio je predsedniku pukovskog komiteta da „zgodnom prilikom sakupi članove pukovskog komiteta i da ih razreši od dužnosti“, a arhivu da preda pukovskoj arhivi na čuvanje.¹⁹⁸ Tu se nalazio kraj institucije komiteta u Jugoslovenskoj dobrovoljačkoj vojski.

Zaključak

Kao što se iz svega moglo videti, komiteti, obrazovani u Dobrovoljačkom korpusu na pritisak ruskih vlasti odozgo i radom ilegalnih komiteta samih dobrovoljaca odozdo, predstavljali su neposredni uticaj revolucionarnih prilika posle februarske revolucije na jugoslovenske dobrovoljačke mase u Rusiji. Komiteti, naročito ilegalni, koji su historijski daleko značajniji nego oni legalni, pod kontrolom srpskih vojnih vlasti, odražavali su sam tok revolucionarnog procesa od februara do oktobra, te su pokazivali dalje prevazilaženje karaktera komiteta kod sasvim svesnih (čiji je idejni predstavnik bio Nikola Grulović) i zaostajanje i kolebanje kod manje svesnih elemenata (čiji je predstavnik Maksim Čanak).

Komiteti su imali da posluže obema političkim grupacijama: i revolucionarnim elementima da revolucionišu i sovjetizuju Korpus, odnosno da borbu za nacionalno oslobođenje Jugoslovena povežu sa borbom i pobedom revolucionarnih snaga u velikoj slovenskoj Rusiji, ali isto tako i reakcionarnom komandnom kadru oficira sa Krfa, da pomoći komiteta očuva disciplinu i da Korpus drži podalje od revolucionarnog vrenja. Zbog nastojanja i rada obeju pomenutih strana, u legalnim komitetima se od prvih dana zapažaju dve tendencije u delovanju. Prve, revolucionarne snage, pod vođstvom akcionog komiteta, radile su pomoći ilegalnih komiteta, koji su izvodili neposredne akcije preko legalnih komiteta, koristeći se činjenicom da su mnogi članovi legalnih komiteta istovremeno bili i pripadnici ilegalne komitetske organizacije. Ove snage su bile slabije, te su posle perioda intenzivnog političkog aktivisanja dobrovoljačkih redova, od sredine marta do početka maja, najvećim delom morale napustiti Korpus. Iako napredne tendencije nisu ugušene ni posle disidenteškog pokreta vojnika, komande korpusnih jedinica podredile su legalne komitete svojoj vlasti, tako da su preostali progresivni elementi bili

dio je predsedniku pukovskog komiteta IV puka „da donese rešenje na predstavku Jugoslovenskog društva iz Petrograda“ (A-SANU, inv. br. 10074/II, Operacijski dnevnik IV puka pod 20. XII 1917/2. I 1918).

¹⁹⁸ A-SANU, inv. br. 10074/II, Operacijski dnevnik IV puka pod 22. II/7. III 1918.

prinuđeni da se u Korpusu iznova ilegalno, ali sada pojedinačno, po jedinicama, grupišu mimo komiteta. Sam izlazak najborbenijih vojnika i zaista jugoslovenski orijentisanih mladih oficira iz jedinica onemogućio je menjanje karaktera Korpusa pa i sticanje dosledne nacionalnooslobodilačke uloge u borbi protiv tuđinskog imperijalizma i hegemonističkih i velikodržavnih koncepcija srpskog građanstva. Ipak, napredni tokovi ne smeju se okarakterisati kod prvih ilegalnih komiteta jugoslovenskih dobrovoljaca kao boljševički.

Iako su komiteti odlično poslužili reakcionarnom komandnom kadru Korpusa, srbijanski komandanti su u ogromnoj većini bili protiv njih, te je zapovednik Korpusa mnogo odgovlačio s uvođenjem ove ustanove¹⁹⁹, iako je posle toga bio veći njen branilac nego neke niže starešine po jedinicama. Podređeni starešinama komandi kao organi za održavanje discipline, sa zadatkom da jačaju borbenu gotovost trupa da bi se rat doveo do pobedonosnog kraja, a nikako ne politička organizacija, vertikalno i horizontalno povezana, u izbor čijih predstavnika se vojne vlasti ne bi mešale, — legalni komiteti su uvedeni i održavani u Korpusu da se ruski sovjeti, naročito civilni, ne bi mešali u unutrašnje stvari jedinica i da bi se otupili uticaji revolucionarne sredine. Podvlačeći privremeni karakter i naglašavajući da se oficiri stvarno izuzimaju iz osnovne strukture komiteta te da se paralelno politički predstavljaju, predstavnici zvanične Srbije i Jugoslovenskog odbora nastojali su da u periodu zaoštrevanja revolucionarnog procesa (zbog čega su se uvek iznova javljali revolucionarni elementi po jedinicama) iskoriste i opozicionu nacionalno-političku struju mladih oficira Hrvata i Slovenaca. Dok su u ruskoj vojski vojnički komiteti službeno imali zadatak da na novoj platformi odnosa između oficira i vojnika sačuvaju ratni elan, a stvarno su značili organizacije za kontrolu starešina od strane vojnika i za sovjетizovanje vojničkih redova, u Dobrovoljačkom korpusu, zbog posebnog nacionalnog odnosa prema ruskoj strani a stvarno zbog velikih političkih razlika između stanovišta ruskih masa pa i vlasti u periodu privremene buržoaske pa sitnoburžoaske vlade bez vlasti i sprovodnika čvrste vlasti reakcionarnih srpskih vojnih i političkih vrhova, funkcija komiteta da uređuje odnose i posreduje između do-

¹⁹⁹ Značajno je šta je u Solunu o uvođenju komiteta u Korpus napisao zamenik načelnika štaba potpukovnik Milan Nikolić. Po njemu, i za generala Živkovića komiteti su bili „prva zvanična ustanova za dezorganizaciju“. Ali, „pod pritiskom odozdo — od strane dobrovoljaca, koji su neuvodenje komiteta tumačili rđavo i odozgo, od ruskih vojnih vlasti“, komandant Korpusa je naredio uvođenje komiteta. „Sam pak izbor komiteta, izveštavao je dalje Nikolić, protivu koga su bili gotovo svi Srbi, izazvao je sumnju i negodovanje kod Hrvata i Slovenaca.“ (AVII, X–43–III, br. 42/2, list 41'–2. Izveštaj u ime komande Dobrovoljačkog korpusa od 31. 1/13. I 1918.). Svakako zbog stava zvanične javnosti prema komitetima, o komitetima se u naučnoj literaturi između dva svetska rata nije pisalo.

brovoljaca i njihovih oficira bila je u Korpusu od drugostepenog značaja.

Zbog toga što su raniji ilegalni komiteti u radničkim družinama, disidentskim jedinicama i Jugoslovenskom revolucionarnom savezu postigli dalji stepen naprednog političkog aktivisanja i što su se prirodno povezali sa snagama oktobarske revolucije, — historijski gledano, ilegalni i deo legalnih komiteta (pod neposrednim uticajem ilegalnih komiteta) u dobrovoljačkim jedinicama Jugoslovena predstavljaju prvu fazu revolucionisanja jugoslovenskih boračkih i zarobljeničkih masa u Rusiji od februara 1917. godine.²⁰⁰ Već u 1918. godini, za jugoslovenske narode prelomnoj, osetiće se na povratnicima i u jugoslovenskim zemljama posledice revolucije, — kod zarobljenika do raspada Habsburške monarhije manjim delom preko komiteta, te i sa manjim efektom nego kod povratnika od kraja 1918. godine, kod kojih su ti uticaji, učinjeni svesnim preko komitetskih organizacija, bili mnogo snažniji.

Bogumil HRABAK

²⁰⁰ И. Д. Очак, (*Участие югославян в борьбе за победу советской власти в России в 1917—1921 гг.*, автореферат диссертации, Москва 1958, 11—12), zato što ne razlikuje ilegalne od legalnih komiteta, pogrešno je uopštio da su (svi dobrovoljački) komiteti, za koje on bez daljega veruje da su svi bili revolucionarni, predstavljali prvu etapu na stvaranju jugoslovenskih sovjeta radničkih i seljačkih deputata.

Богумил Храбак

КОМИТЕТЫ В ЮГОСЛАВСКОЙ АРМИИ В РОССИИ В 1917 ГОДУ

Р е з ю м е

Военные комитеты, вместе с советами рабочих и солдатских депутатов и советами крестьянских депутатов, были массовыми организаторами в которых большевики сосредоточили свою работу в деле революционирования русской армии. После победы октябрьской революции военные комитеты расформировались вместе с армией и место них, повсюду где была создана красная гвардия, появились военно-революционные комитеты, находившиеся полностью под влиянием большевиков. Следовательно, военные комитеты, отражали развитие революционного процесса от февраля до конца 1917 года.

Февральская революция в корне потрясла сербский добровольческий корпус в России, в котором из-за непрерывного несогласия между сторонниками югославской и великосербской идеи в течение 1916 года политическая жизнь была весьма бурной. Отражением событий, связанных с революцией являются диссидентское движение офицеров — вызванные национально-политическими причинами и в частности диссидентское движение солдат вызванное социально-политическими причинами. В таких условиях, солдатские комитеты, явившиеся законными военно-политическими органами, были образованы в добровольческом корпусе под наименованием русских властей и в результате деятельности подпольных комитетов самих добровольцев, организованных социал-демократами.

О законных военных комитетах в добровольческом корпусе писалось лишь немного, в 50-ых годах. На основании сохранившегося архива самого Добровольческого корпуса и на основании архива военного министерства, Сербии и сербского посольства в Петрограде, как и на базе воспоминаний самих участников октябрьской революции (напечатанных в газетах) автор в отдельных главах описал следующее: 1) введение комитетов в русской армии после начала февральской революции; 2) стремление офицеров хорватов и словенцев создать в корпусе комитет с национально-политической функцией, а также появление организации полковых офицерских собраний, как временной организации переходного типа; 3) введение в добровольческом корпусе комитетов по русскому образцу и переоформление комитетской организации, проведенное генералом Живковичем в пользу авторитета командования; 4) работу подпольных комитетов в корпусе до выборов законных комитетов; 5) выборы и образование законных комитетов и реакцию командиров и солдат на приказ об установлении комитетов; 6) анализ состава комитетов и изменения личного состава в выборах комитетов; 7) функции законных комитетов и использование комитетов для проведение дисциплины и текущих политических дел; 8) работу законных комитетов и появление передовых стремлений в работе некоторых из этих комитетов; 9) комитеты русских подразделений при корпусе и отношения с русскими гражданскими советами; 10) комитеты диссидентов и степень их революционности; 11) ликвидацию законных комитетов.

Комитеты должны были служить обеим политическим группам: и революционным элементам для революционирования корпуса, чтобы борьбу за национальное освобождение югославов связать с борьбой и победой революционных сил в великой славянской России, а одновременно и реакционному сербскому командирскому составу, чтобы с помощью комитетов сохранить дисциплину и держать корпус подальше от революционного брожения. Из-за стремлений и работы обеих упомянутых группировок, в законных комитетах с первых дней заметны два направления их деятельности. Первые, революционные силы под руководством подпольного акционного комитета, работали с помощью подпольных комитетов, которые свои акции проводили через законные комитеты, пользуясь тем, что многие члены законных комитетов одновременно были и членами подпольной комитетской организации. Эти силы были менее сильны и после периода интенсивной политической активности добровольческих масс с половины марта до начала мая, большей частью должны были оставить корпус. Хотя передовые тенденции не были подавлены даже после диссидентского движения солдат, командование корпусных подразделений подчинило законные комитеты своей власти, и таким образом оставшиеся прогрессивные элементы должны были в корпусе подпольно, но теперь по-одиночке, по подразделениям группироваться, вне комитетов. Вполне понятно, что подпольные комитеты имели исторически гораздо более важную роль чем законные комитеты, находившиеся под контролем сербских военных властей.

Хотя комитеты отлично послужили реакционному командированию корпуса, сербские командиры в большинстве были против них, и поэтому командующий корпусом долго растягивал с введением этого организма. Подчиненные начальникам подразделений, являясь органами для поддерживания дисциплины, имея задачу укреплять боевую готовность, чтобы войну привести к победоносному концу, цель которых никоим образом не была создать политические организации, связанные между собой по вертикали и горизонтали, а в выборы их представителей военные власти совершенно не вмешивались — законные комитеты введены в корпусе чтобы русским советам в особенности гражданским, не давать вмешиваться во внутренне дела корпуса и чтобы уменьшить влияние революционной среды. Подчеркивая временный характер и выделяя при этом офицеров из основного состава комитета, представители официальной Сербии и Югославского комитета старались в периоде обострения революционного процесса использовать и оппозиционное национально-политическое стремление молодых офицеров-хорватов и словенцев.

Так как подпольные комитеты в рабочих дружинах, в диссидентских подразделениях и в Югославском революционном союзе добились дальнейшей степени передового политического активирования и естественно связались с силами октябрьской революции — то с исторической точки зрения подпольные и часть законных комитетов (под полным влиянием подпольных комитетов) в добровольческих частях югославов в России представляют первую фазу революционности югославских масс солдат и пленных в России с февраля 1917 года.

